

El treball de les dones: Una aproximació des de l'ús del temps

Màrius Domínguez i Amorós

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Programa de Doctorat en Sociologia

EL TREBALL DE LES DONES: UNA APROXIMACIÓ DES DE L'ÚS DEL TEMPS

Màrius Domínguez i Amorós

Directora de la Tesi Doctoral

Dra. Elisabet Almeda Samaranch

Octubre de 2014

INDEX

Agraïments	ix
Capítol 1: Presentació de la tesi doctoral i de la trajectòria del doctorand	3
1.1 Presentació de la tesi doctoral	3
1.2 Presentació de la trajectòria del doctorand en la recerca de la temàtica de la tesi	7
1.3. Estructura de la tesi	13
Capítol 2: Introducció, justificació i objectius.....	17
2.1 Introducció	17
2.2 Les recerques que han motivat les publicacions	19
2.3. Discussió i elaboració teòrica: una reconceptualització no androcèntrica del treball de les dones	32
2.4 Aspectes metodològics, tècnics i de disseny de recerca: la invisibilitat de les dones en les estadístiques oficials	37
2.5 Anàlisi de resultats: evidències empíriques	48
Capítol 3: Gènere i usos del temps: Noves aproximacions metodològiques	57
3.1 Introducció	57
3.2 El temps: de “recurs escàs” a “construcció cultural multidimensional”	58
3.3. Els estudis sobre l’ús del temps: aspectes metodològics en l’anàlisi del treball de dones i homes	67

3.3.1. Cicle vital i nivell social: aspectes diferencials del treball de les dones	68
3.3.2. Participació de dones i homes en tots dos treballs	73
3.3.3. Anàlisi de les simultaneïtats	79
3.3.4. Anàlisi de l'ús del temps per franges horàries	86
3.4. Conclusions	92
3.5. Referències	94

Capítol 4: Estratègies familiars per satisfer les necessitats de treball

domèstic i de cura: una evidència d'Espanya.	99
4.1 Introducció	99
4.2 Treball empíric	101
4.3 Revisió i perspectiva teòrica	103
4.4 Temps total de treball dedicat al treball domèstic i de cura	108
4.5 Anàlisi empíric	121
4.5.1. Dades	121
4.5.2. Resultats	122
4.5.3. Discussió dels resultats.....	122
4.6 Conclusions	133
4.7 Referències	137

Capítol 5: Temps mesurat, temps percebut: un biaix de gènere

5.1 Introducció	145
5.2 Antecedents i perspectiva històrica	147
5.2.1. El rerefons teòric	148
5.2.2. Els estudis aplicats	152
5.3 Característiques de les enquestes i dades analitzades	156
5.4 Resultats	159

5.4.1 Anàlisi descriptiva. El temps percebut: subjectivitat condicionada?	160
5.4.2. Anàlisi multivariada.....	166
5.5. Conclusions	173
5.6. Referències	175
Capítol 6: Conclusions i línies de treball futures	183
Capítol 7: Referències bibliogràfiques	193
ANNEX 1: Portada dels articles publicats.....	203

LLISTA DE TAULES

Taula 1.1: Principals recerques i publicacions del doctorand en relació al treball de les dones.....	9
Taula 3.1: Temps mitjà (hores per dia) i percentatge de dedicació a les activitats de treball mercantil, treball familiar domèstic i al temps de lleure per tipologia de llars	72
Taula 3.2: Temps mitjà (hores per dia) i percentatge de dedicació al treball familiar i domèstic i al temps de lleure segons sexe i tipologia de treball mercantil	74
Taula 3.3: Temps mitjà (hores per dia) de dedicació al treball de mercat i al treball familiar i domèstic segons sexe i tipologia de treball mercantil	76
Taula 3.4: Temps mitjans (hores per dia) de dedicació al treball familiar i domèstic segons la situació mercantil d'ambdós cònjuges (parelles amb fills/es).....	78
Taula 3.5: Percentatge de persones que realitzen diferents activitats segons franges horàries. Dies laborables.....	87
Taula 4.1a Temps dedicat al treball domèstic i de cura segons qui el realitza entre les llars formades per persones soles i per parelles sense fills/es (mitjana setmanal, hores: minuts)	110
Taula 4.1b. Temps dedicat al treball domèstic i de cura segons qui el realitza entre les llars amb parelles amb fills/es i llars monoparentals.....	111
Taula 4.2. La participació i el temps dedicat al treball remunerat i el treball familiar i domèstic de les dones i homes per tipus de llar i cicle de vida (percentatge de participació i el temps mitjà per setmana, hores: minuts)	114

Taula 4.3a. Temps dedicat al treball domèstic i de cura segons qui el realitza entre les llars formades per una sola persona i per parelles sense fills/es per intervals d'ingressos (mitjana setmanal, hores: minuts)	119
Taula 4.3b Temps dedicat al treball domèstic i de cura segons qui el realitza entre les llars formades per les dones monoparentals i parelles amb fills/es per intervals d'ingressos (mitjana setmanal, hores: minuts)	120
Taula 4.4. Descripció de la mostra	125
Taula 4.5. Models de regressió del temps dedicat pels homes i les dones en el treball familiar i domèstic (minuts/dia; mètode pas a pas)	127
Taula 5.1 Qui s' ocupa del treball familiar i domèstic. Percentatges. (ENS i ED)	162
Taula 5.2 Qui s' ocupa del treball familiar i domèstic. Percentatges. (EUT i ED)	164
Taula 5.3. Dades descriptives de la mostra	167
Taula 5.4. Regressió de mínims quadrats ordinaris de la ràtio de distribució del temps dedicat al treball domèstic (mètode pas a pas)	169
Taula 5.5 Grau de participació en el treball no remunerat de la llar segons estimacions del model i els resultats directes	173

LLISTA DE GRÀFICS

Gràfic 3.1: Percentatge de realització de treball de mercat i treball familiar i domèstic d'homes i dones que viuen en parella (amb o sense fills/es). Per franges horàries.	89
Gràfic 3.2: Percentatge de realització de treball de mercat i treball familiar i domèstic de les dones de famílies monoparentals. Per franges horàries.....	91

Agraïments

A la memòria de les enyorades Anna i Maribel

Una tesi doctoral, més encara aquesta que és fruit de les publicacions d'una trajectòria investigadora, és deutora de totes aquelles persones que m'han acompanyat en aquesta línia de treball.

No puc més que iniciar els meus agraïments als meus professors/es, companys/es d'investigació més tard i amics/gues tots ells, que em van iniciar en el que ha estat l'estudi de les desigualtats per gènere: els membres del QUIT (Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball de la Universitat Autònoma de Barcelona). Particularment al Fausto, que tant em va ensenyar sobre la rigurositat científica; a la Teresa i la Pilar les quals en un curs sobre el "model de producció/reproducció" en l'estudi del treball de les dones em van aportar els meus primers referents teòrics; i al Carlos i el Pedro, que tant m'han ensenyat, tant m'han acompanyat i tant hem compartit en l'estudi de la metodologia i les tècniques d'Investigació Social. A ells dos, que tant m'han aportat en la meva curiositat intel·lectual, especialment, pel suport que sempre m'han donat.

Evidentment, el meu gran agraïment a la meva mestra, a la meva amiga i companya de recerca, a la Cristina. Sense ella, aquesta tesi doctoral no hauria vist la llum. Els articles que compilen aquesta tesi han estat fruit de la seva preocupació en l'estudi de les desigualtats de gènere, del seu coratge i motivació en el benestar de les persones, dones i homes. Per la seva rigurositat en el fer científic, per la seva imaginació sociològica-econòmica en l'anàlisi dels fets socials, pel seu compromís politicsocial, per la seva

energia i per la seva paciència en els nostres treballs, i sobretot per la seva estima i per la seva confiança. Molts anys de recerca conjunta porten molts bons moments, i algun que altre nervi. Però sobretot porta una alta estima intel·lectual i personal.

Evidentment, el meu agraïment per la directora de la tesi, Elisabet Almeda. Per la confiança –des del principi fins al final- en el meu treball de recerca, pels seus comentaris i els valuosos consells, acadèmics i també de sentit comú, cosa que sovint és escassa en l'entorn acadèmic. La seva trajectòria acadèmica i de recerca ha estat un referent important en la presentació d'aquesta tesi doctoral.

Per últim, a aquelles persones que han estat en el dia a dia compartint la darrera etapa de la tesi doctoral. Per l'Elisenda, companya d'aventures universitàries en els darrers anys, que sempre m'ha tramés ànims i energia constant. I com no, per la Pilar i la Irene, les meves companyes de batalla acadèmica. El seu suport, ajut i incansable pesadesa han estat claus per la presentació d'aquesta tesi doctoral.

CAPITOL 1

Presentació de la tesi doctoral i de la trajectòria del doctorand

CAPÍTOL 1

Presentació de la tesi doctoral i de la trajectòria del doctorand

1.1 Presentació de la tesi doctoral

La tesi doctoral que es presenta per la seva defensa s'emmarca en el format de compilació o compendi de publicacions (tal com es defineix en la normativa reguladora del doctorat a l'empara del RD 99/2011). En aquest sentit, tal com s'estableix en l'article 37 de la normativa de la Universitat de Barcelona¹, juntament als treballs ja publicats (capítol 3, 4 i 5 d'aquesta tesi) contindrà els apartats següents:

- Una introducció en la qual es presentaran els treballs, es justificarà la unitat temàtica de la tesi i s'especificaran els objectius de la mateixa (capítol 2).
- Un resum global dels resultats obtinguts en les publicacions i les recerques que els han motivat; així com la discussió d'aquest resultat (capítol 2).
- Les conclusions finals on s'incidirà en les aportacions que fa la tesi, l'obertura de noves vies de treball i la importància i l'aplicabilitat dels resultats (capítol 6).

¹ NORMATIVA REGULADORA DEL DOCTORAT A LA UNIVERSITAT DE BARCELONA (Aprovada pel Consell de Govern (CdG) en sessió de 16 de març de 2012 i modificada pel CdG de data 9 de maig i 19 de juliol de 2012, 29 de maig i 3 d'octubre de 2013 i 17 de juliol de 2014).

http://www.ub.edu/escola_doctorat/sites/default/files/legislacio/marcEEES/normativa_doctorat.pdf

La tesi doctoral, a nivell de discussió teòrica permet comprovar, com el treball domèstic i familiar², realitzat sense remuneració des de les llars, és un component fonamental del benestar de la vida quotidiana de les persones i del sosteniment de la vida humana, i com l'economia de mercat depèn i subsisteix gràcies al treball no remunerat (en la línia d'autores com Folbre 1994, 2008; Picchio 2001). Més encara en els països mediterranis, on tenim un estat del benestar feble i una tradició familista forta que supleix aquesta debilitat (Torns et al, 2007). Treball no remunerat que continua essent un assumpte de les dones i no un tema social i polític. Són les dones les que tenen una major participació i dedicació a aquest treball, mantenint-se una divisió tradicional del treball i emergint la “doble presència”³ com el model femení de treball. En aquest sentit el model més tradicional està essent substituït per altres formes d'organització del treball (mercantil i domèstic i familiar) que suposen, majoritàriament, una doble presència femenina i una unipresència femenina en el treball mercantil. Model que comporta importants desigualtats entre dones i homes en els treballs, un manteniment de rols socials segregats per sexe i una situació de subordinació de les dones.

Des d'un punt de vista metodològic i de disseny de recerca, la tesi doctoral mostra com les fonts estadístiques tradicionals emprades en l'estudi del

² La revisió bibliogràfica ens mostra com no hi ha un únic terme per referir-se al treball que es realitza a la llar: treball domèstic, treball de cura, treball de reproducció, treball familiar domèstic, entre d'altres. En aquestes pàgines, s'emprarà treball familiar domèstic –o domèstic i familiar- ja que comprèn les activitats més tradicionals (rentar, planxar, netejar, etc.), els treballs de cura (necessàries per la vida humana) i les activitats que es realitzen fora de la llar (ja que no necessàriament totes es realitzen a l'interior de la llar). Per tant, aquell conjunt de treballs no remunerats que es realitzen per la subsistència i el benestar de les persones (Carrasco, Domínguez, Mayordomo 2005).

³ El concepte de la doble presència va ser proposat per Laura Balbo el 1978 al considerar que la presència de les dones en el mercat de treball es fa juntament a la seva presència en l'àmbit domèstic i familiar. Per aprofundir en la conceptualitat i el debat sobre la doble presència es recomana la tesi doctoral de Pilar Carrasquer, 2009.

treball, sobretot aquelles que podem considerar com les enquestes d'activitat (d'ocupació), són cegues a aquesta realitat i presenten un biaix important (en aquest cas androcèntric) al no incloure informació sobre el treball domèstic i familiar. En aquesta línia, s'aprofundeix en la necessitat de proposar, elaborar i implantar "enquestes de treball" (que possibilitin una visió global per a l'estudi del treball i no centrats exclusivament en l'ocupació) de noves definicions, nous indicadors i noves categories que ampliïn la definició i operativització del que s'entén per treball. En això, el temps es converteix en una dimensió clau per mesurar aquell treball i aquestes activitats que han estat habitualment invisibles. En aquest camí, la tesi doctoral proposa noves metodologies per a l'anàlisi del temps contribuint al debat sobre la conceptualització, l'operativització i mesura del temps.

Aquesta perspectiva teòrica i metodològica permet donar compte de les dedicacions interdependents de les desigualtats entre dones i homes, així com dels condicionaments i lligams unes i altres entre ambdós espais. Els capítols de la tesi doctoral on es presenten els articles (capítols 3, 4 i 5), com a compendi de publicacions, desenvolupen i certifiquen les contribucions del doctorand en el pla teòric, metodològic, tècnic i de discussió de resultats en aquesta línia de recerca. La lectura de tots tres capítols permeten emmarcar tant el marc teòric, com el metodològic i analític, així com l'anàlisi de resultats de la tesi: l'estudi del treball de les dones des d'una aproximació de l'ús del temps i sota un nou marc analític que estableix la reproducció social com a centre del sistema socioeconòmic.

En aquest context, la tesi doctoral dóna compte tant de l'elaboració i discussió teòrica, com de la metodologia i del disseny de la recerca, així com de l'anàlisi de resultats del treball empíric realitzat sobre del treball de

les dones (aspectes aquests publicats en els articles referenciats) que s'han treballat en cada un dels articles publicats i que es detallen en els capítols corresponents.

Les publicacions que formen part del compendi de la tesi doctoral són dos articles indexats en Journal Citation Reports® (Thomson Reuters, 2014) i un article ressenyat a LatinIndex. A continuació es presenta cadascun d'ells per ordre cronològic.

El primer article porta per títol “Género y usos del tiempo: nuevos enfoques metodológicos” i està publicat a la *Revista de Economía Crítica*⁴, (Volum: 1, pp: 129-152, ISSN: 1696-0866, Online ISSN: 2013-5254) l'any 2003.

La revista apareix a la base de dades del DICE (Difusió i Qualitat Editorial de les Revistes Espanyoles d'Humanitats i Ciències Socials i Jurídiques). Segons la informació que proporciona aquesta base de dades, la revista compleix 34 criteris del Latindex i amb una alta valoració de la difusió internacional. És remarcable assenyalar com està situada a la categoria A de ANEP, així com està inclosa en les bases de dades següents: DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS, al ISOC, CIÈNCIES SOCIALS I HUMANITATS del CSIC, IN-RECS, REPEC, CARHUS Plus + i Latindex entre altres.

El segon article, titulat “Family Strategies for meeting care and domestic work needs: evidence from Spain”⁵ s'ha publicat a la revista *Feminist Economics: Unpaid work, time use, poverty and public policy* (volum: 17,

⁴ La web de la Revista es: <http://revistaeconomicacritica.org/> [accedit el 2/10/2014] on es pot trobar més informació al respecte.

⁵ DOI: 10.1080/13545701.2011.614625

número 4, pp: 159-188, ISSN:1354-5701 Online ISSN:1466-4372) l'any 2011.

Aquesta publicació és una de les dues publicacions indexades. La revista forma part de Journal Citation Reports (Thomson Reuters, 2014) i l'impacte de la revista a l'any 2013 és de 0.925. A més, la revista apareix en les categories temàtiques d'Economia (en el quartil 2) i de "Women 's Studies" (en el quartil 1). Concretament, ocupa les següents posicions en els àmbits concrets de: ECONOMICS, 191 de 321; WOMEN'S STUDIES, 16 de 38.

La tercera publicació porta per títol “Measured time, perceived time: a gender bias”⁶ publicada a la revista *Time & Society*. Sage Publications (pp: 1-22, ISSN: 0961-463X Online ISSN: 1461-7463) l'any 2014.

Aquesta tercera publicació també apareix indexada en el Journal Citation Reports (Thomson Reuters, 2014). El seu factor d'impacte és de 0.559 l'any 2013 i la seva posició dins del *Social Sciences Interdisciplinary* és de 54 de 92.

1.2 Presentació de la trajectòria del doctorand en la recerca de la temàtica de la tesi

Tot i que en el proper capítol es detallaran, de manera més aprofundida, les recerques que han motivat les publicacions que formen part del compendi de la tesi doctoral, es considera d'interès donar compte del context i de les

⁶ DOI: 10.1177/0961463X14538917

principals línies d'investigació i de les publicacions de la trajectòria investigadora del doctorand en aquest àmbit (Taula 1.1). Tanmateix es pretén proporcionar els elements que avalin com la tesi doctoral, fruit de les diverses recerques i les publicacions que han donat lloc en aquesta línia, té una clara i consistent unitat temàtica.

La línia d'estudi i de recerca, en relació al treball de les dones, es situa en la trajectòria d'investigació que el doctorand ha realitzat conjuntament amb altre professorat i personal investigador dels departaments de Sociologia i d'Economia de la Facultat d'Economia i Empresa de la Universitat de Barcelona. Posteriorment en el marc de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere (iiEDG)⁷, ha dut a terme recerques i publicacions en l'anàlisi dels treballs d'homes i dones, des d'una visió interdisciplinària (en el camp de l'economia i la sociologia) i des d'una perspectiva de gènere.

⁷ L'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere (iiEDG) és un Institut creat a partir de la col·laboració de diversos grups de recerca pertanyents a set universitats catalanes, amb l'objectiu de reconèixer i institucionalitzar els estudis de dones i gènere en l'àmbit de la universitat. La participació d'investigadores i investigadors de disciplines molt diverses al si de l'iiEDG afavoreix la interdisciplinarietat, fonamental en els estudis de gènere. Així mateix, es tracta d'un nombrós equip d'expertes i experts amb una llarga experiència docent i una trajectòria de recerca reconeguda, pioner en el desenvolupament de projectes de recerca finançats en convocatòries competitives a nivell autonòmic, estatal i internacional (<http://www.iiedg.org/>)

Taula 1.1. Principals recerques i publicacions del doctorand en relació al treball de les dones

Any	Títol de la recerca	Investigadors/es	Convocatòria Organisme finançador	Publicacions
2011-2014	Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya	Màrius Domínguez Lluís Flaquer Sebastià Sarasa Joan Trullen	Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona [conveni de recerca]	VVAA (2014) <i>Crisi econòmica creixement de les desigualtats i transformacions socials</i> . Informe General. Enquesta de Condicions de Vida i Hàbits de la Població de Catalunya 2011. IERMB. Barcelona ISBN: 978-84-92940-18-9
2010	Família, Ocupació i treballs no remunerats	Cristina Carrasco Màrius Domínguez	Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT) [conveni de recerca]	Carrasco, C.; Domínguez, M. (2014) Measured Time, Perceived ime: a Gender Bias. <i>Time & Society</i> : Sage Publications. ISSN 0961-463X Carrasco, C.; Domínguez, M.(2011) Family Strategies for meeting care and domestic work needs: evidence from Spain. <i>Feminist Economics</i> . 17 - 4: Routledge. ISSN 1354-5701 Carrasco, C.; Domínguez, M. (2012) La participació en el treball en el treball domèstic no remunerat. Dossiers Idescat. N°10. Institut d'Estadística de Catalunya. ISSN 2013.3898 Carrasco, C.; Domínguez, M. (2010)

2007-2009	Cuidados, tiempos y trabajos: hacia un sistema de indicadores no androcéntricos como medida de bienestar de mujeres y hombres.	Cristina Carrasco Andrés Coco Màrius Domínguez	Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales Acción Estratégica: Fomento de la Igualdad de Oportunidades entre mujeres y hombres [Convocatòria competitiva]	<p><i>Familia, Ocupació i Treballs no remunerats.</i> Manuscrit-Informe de Recerca no publicat. Universitat de Barcelona.</p> <p>Carrasco, C.; Coco, A.; Domínguez, M. (2014) <i>The capability approach: a suitable framework for studying well-being from a non-androcentric perspective.</i> Manuscrit en preparació. En premsa.</p> <p>Carrasco, C.; Coco, A.; Domínguez, M. (2009) <i>Indicadores no androcéntricos de bienestar: una propuesta desde el enfoque de las capacidades.</i> Manuscrito-Informe de Investigación no publicado. Universitat de Barcelona.</p>
2004-2005	Noves formes de mesurar l'ocupació i les càrregues de treball en les dones	Cristina Carrasco Màrius Domínguez Maribel Mayordomo	Consell Treball Econòmic i Social de Catalunya [conveni de recerca]	<p>Mayordomo, M.; Domínguez, M. (2006) <i>El lado oculto del empleo: la desigualdad de género y el modelo de trabajo.</i> María Jesús Vara (coord.). <i>Estudios sobre género y economía.</i> pp. 166 - 188. Ediciones Akal. ISBN 84-460-2433-0</p> <p>Carrasco, C.; Domínguez, M.; Mayordomo, M. (2005). <i>El treball de les dones a Catalunya: cap a una igualtat creixent?</i> Estudi a partir de la informació de l'Enquesta d'ús del temps, 2002-2003. Consell de Treball, Econòmic i Social de</p>

2003-2005	La integración del trabajo familiar doméstico en los procesos económicos.	Cristina Carrasco Mercè Costa Màrius Domínguez Mònica Serrano Montserrat Simó	Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales Programa Nacional de estudios de las mujeres y del género [Convocatòria competitiva]	Catalunya (CTESC). ISBN 84-393-6900-X Carrasco, C.; Costa, M.; Domínguez, M.; Serrano, M.; Simó, M. (2005) <i>La integración del trabajo familiar doméstico en los procesos económicos</i> . Manuscrito- Informe de Investigación no publicado. Universitat de Barcelona.
2001-2003	Tiempos, Trabajos y Flexibilidad: Una cuestión de Género	Cristina Carrasco Anna Alabart Andrés Coco Màrius Domínguez Àngels Martínez Maribel Mayordomo Albert Recio Mónica Serrano	Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales Programa Nacional de estudios de las mujeres y del género [Convocatòria competitiva]	Carrasco, C.; Alabart, A.; Coco, A.; Domínguez, M.; Martínez, A.; Mayordomo, M.; Recio, A.; Serrano, M. (2003) <i>Tiempos, trabajos y flexibilidad: una cuestión de género</i> . Instituto de la Mujer. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. ISBN 207-03-074-X Carrasco, C.; Domínguez, M. (2003) Género y usos del tiempo: nuevos enfoques metodológicos. <i>Revista de Economía Crítica</i> . 159-172. ISSN: 1696-0866
2001-2002	La situació laboral de la dona a Sabadell	Anna Alabart Cristina Carrasco Andrés Coco Màrius Domínguez	Ajuntament de Sabadell [conveni de recerca]	Alabart et al. (2002) <i>La situació laboral de la dona a Sabadell</i> . Manuscrit-Informe de Recerca no publicat. Universitat de Barcelona.
2001-2002	El treball de les dones de la ciutat de	Cristina Carrasco Màrius Domínguez	Ajuntament de Barcelona	Carrasco, C.; Domínguez, M. (2003) <i>Temps, treball i ocupació: desigualtats de gènere a</i>

	Barcelona: una nova lectura de les estadístiques		[conveni de recerca]	la ciutat de Barcelona. Ajuntament de Barcelona.
Premio Ángeles Durán de Innovación Científica en el Estudio de las Mujeres y del Género 1ª Edición (2004). Primer premio: “Trabajo con mirada de mujer. Propuesta de una encuesta de población activa no androcéntrica”.	Autoras: Cristina Carrasco, Maribel Mayordomo, Màrius Domínguez y Anna Alabart. Instituto Universitario de Estudios de la Mujer (IUEM) de la Universidad Autónoma de Madrid			
1998-2000 Medición y valoración del trabajo familiar-doméstico. Propuesta de una 'EPA' alternativa	Cristina Carrasco Anna Alabart Màrius Domínguez Maribel Mayordomo	Comisión Interministerial de Ciencia y Tecnología (CICYT) Programa Nacional de estudios de las mujeres y del género [Convocatoria competitiva]	Carrasco, C.; Mayordomo, M.; Domínguez, M.; Alabart, A. (2004) <i>Trabajo con mirada de mujer: propuesta de una encuesta de población activa no androcéntrica</i> . Consejo Económico y Social de España. ISBN 978-84-8188-212-4	

Nota: Elaboració pròpia

1.3. Estructura de la tesi

La tesi doctoral consta de set capítols. El primer capítol és aquesta presentació on l'objectiu es justificar la metodologia de la tesi, la unitat temàtica de la mateixa, així com analitzar la trajectòria del doctorand i ressaltar que els resultats obtinguts a nivell de publicacions són fruit de la trajectòria de recerca en aquesta temàtica.

En el segon capítol -introducció, justificació i objectius- es presenten els objectius, així com la pertinència de la tesi doctoral, de les recerques que l'han motivat i dels articles que, de forma més concreta, s'han publicat i que formen part dels capítols posteriors. S'explica breument, tant la perspectiva i discussió teòrica, el marc metodològic i analític de la tesi doctoral així com l'anàlisi de resultats en relació amb la temàtica de la tesi.

Al tercer, quart i cinquè capítol es presenten una còpia de les publicacions que compilen aquesta tesi doctoral. Els articles es presenten amb l'ordre cronològic que s'han publicat ja que també és l'ordre d'anàlisi i reflexió que el doctorand va duu a terme, i permetrà que la seva lectura sigui més fàcil i ordenada.

El següent capítol, el sisè, es presenten les conclusions finals de la tesi. Aquest capítol finalitzarà dedicant uns apartats a les aportacions de la tesi, l'obertura de noves vies de treball i la importància i aplicabilitat dels resultats.

El capítol de bibliografia completa aquest text.

Per finalitzar, s'ha considerat oportú explicitar alguns elements en relació al format de la tesi doctoral.

En primer lloc, en relació a les referències bibliogràfiques i les cites s'ha seguit les normes APA 2014. Tanmateix, cada un dels capítols corresponents a les publicacions que conformen el compendi d'articles (capítol 3, 4 i 5) mantenen el format original dels articles publicats i per tant les seves referències bibliogràfiques estan referenciades en el mateix capítol. En canvi, les referències bibliogràfiques dels capítols 1,2 i 6 s'anoten en la bibliografia general de la tesi doctoral (on també s'han reproduït les referents als articles publicats).

A més a més, en relació al format de les taules, gràfics i les notes a peu de pàgina s'ha mantingut el format original dels articles publicats en les revistes corresponents.

Cal advertir que en la presentació d'aquesta tesi doctoral les publicacions que formen part del compendi –els articles publicats s'han mantingut fidelment a la seva publicació original; tan sols s'han traduït al català de la llengua en què van ser publicats –dos en anglès i un en castellà –per donar coherència al format i presentació de la tesi doctoral en conjunt. Igualment es presenten en l'annex nº1 les caràtules dels tres articles publicats originalment.

CAPÍTOL 2

Introducció, justificació i objectius

CAPÍTOL 2

Introducció, justificació i objectius

En aquest capítol, juntament a una introducció general a la tesi doctoral, es detallen les recerques que l'han motivat tot justificant la seva unitat temàtica i els seus objectius. A continuació, es dedicaran tres apartats, que de forma més aprofundida, donaran compte dels fils conductors i dels elements claus de l'elaboració i discussió teòrica, dels aspectes metodològics i de disseny de les recerques i de l'anàlisi dels resultats de les publicacions que formen part del compendi.

2.1. Introducció

L'anàlisi, tant a nivell de discussió teòrica com de recerca empírica del treball de les dones, no ha estat allunyat de certes controvèrsies (Torns, 2004) ja que en el simbòlic col·lectiu continua mantenint-se una concepció de treball assimilat al salari o al mercat de treball, amb el que això suposa d'invisibilització, quan no negació, i per tant no reconeixement social, polític i econòmic del treball que sempre han realitzat les dones: el treball domèstic i familiar¹.

Tot i que ja han transcorregut vint anys des de que es publicués l'obra col·lectiva "*Las mujeres y el Trabajo. Rupturas conceptuales*" (compilada per Borderias, Carrasco i Alemany, 1994), el treball familiar i domèstic manté encara un paper secundari en certes anàlisis sobre el treball, limitant-

¹ Veure la nota a peu de pàgina nº 1 del primer capítol de la tesi doctoral on es detallen les diverses accepcions del terme.

lo a les esferes d'allò privat, invisible, desvaloritzat i sense reconeixement com un dels elements fonamentals del benestar de la vida quotidiana de les persones.

En aquest marc, la línia de recerca que s'ha desenvolupat, tant en el camp metodològic com en el teóricoconceptual, en relació al “treball de les dones” i les relacions de gènere, s'ha estructurat en algunes qüestions bàsiques que permeten establir els seus fils conductors.

En primer lloc, l'establiment d'un marc analític que situa la *reproducció social*² com a centre del sistema socioeconòmic, desplaçant la producció mercantil de la centralitat que la perspectiva econòmica tradicional li havia configurat. En aquest sentit el treball familiar i domèstic emergeix com un element rellevant a tenir en compte en la reproducció i el benestar de les persones.

En segon lloc, el poder constatar les desigualtats entre homes i dones en la seva dedicació i responsabilitats a aquest treball no remunerat amb les conseqüències que aquesta participació comporta en la presència i condicions en el treball de mercat. Aquests tipus d'aproximacions permetrà definir més clarament el model de treball dominant i donar llum als principals obstacles que ha d'afrontar l'ocupació femenina.

² El treball de reproducció es va establir com una forma de distingir-lo del treball productiu. Es produeixen i reproduïxen béns, persones i relacions. Tots aquests processos estan interrelacionats de manera que difícilment poden separar-se. L'esfera de la producció és pròpia del gènere masculí i es correspon amb l'àmbit públic i el treball remunerat. L'esfera de la reproducció, en canvi, s'assigna al gènere femení i correspon al treball familiar i domèstic (des de les feines de la llar a la cura de les persones dependents) i que socialment no es reconegut com a treball (Carrasco et al. 2004).

En tercer lloc, la confirmació de que les estadístiques “oficials” tenen certs biaixos androcèntrics i limitacions per analitzar i donar compte de la càrrega total de treball en la societat (treball remunerat i treball familiar i domèstic). En definitiva, avançar en l’elaboració i la discussió teòrica de noves perspectives que van més enllà d’afegir i tenir en compte a les dones als paradigmes tradicionals i que ofereixin noves perspectives d’anàlisis que considerin els diferents treballs que es desenvolupen en les nostres societats (Carrasco et al., 2004; Carrasco et al. 2003).

2.2. Les recerques que han motivat les publicacions

Les recerques que s’han realitzat i que han donat lloc a les publicacions d’aquesta tesi doctoral, han pretès oferir marcs de discussió i debat teòrics així com aportacions metodològiques i analítiques que incideixen en la necessitat de desplaçar la producció mercantil del paper central que li ha atorgat l’enfocament econòmic tradicional i ressaltar la importància del treball domèstic i familiar en el sosteniment de la vida humana i en el funcionament dels sistemes socioeconòmics. Més concretament, l’objectiu més general vertebrador de la línia de recerca que dóna fruit en aquesta tesi doctoral és la d’analitzar les desigualtats entre dones i homes en la seva participació en els diferents treballs; en com en les llars es distribueixen els treballs per poder satisfer les necessitats de reproducció, de cura i de benestar; i els conflictes de temps que, arran de les diverses presències en els treballs es poden donar, aportant una visió molt més realista de l’organització i del funcionament social.

Els primers treballs publicats en el marc d’aquesta línia de recerca es va iniciar amb la recerca “**Medición y valoración del Trabajo familiar-**

doméstico. Propuesta de una EPA-alternativa. Programa Nacional de estudios de las mujeres y del genero.” Comisión Interministerial de Ciencia y Tecnología (CICYT) (1998-2000), coordinat per la Dra. Cristina Carrasco. L’objectiu d’aquesta recerca era el de proposar una alternativa metodològica per l’anàlisi del treball, en particular, per l’anàlisi del treball de les dones. Aquesta nova mirada –tant a nivell teòric, metodològic i tècnic- havia de permetre recuperar aquelles activitats, realitzades fonamentalment per les dones, que la lògica patriarcal-capitalista havia invisibilitzat.

En aquest treball, des d’una perspectiva teòrica, es discuteix el concepte de treball, replantejant els models econòmics tradicionals que s’han centrat en el treball (i l’han identificat a l’ocupació) i proposant un nou marc analític que recuperi l’activitat bàsica per la vida humana realitzada tradicionalment per les dones; el treball domèstic i familiar, que integri les diferents activitats i que superi el biaix androcèntric que presenten les estadístiques de treball i producció. En aquest sentit i ja des de l’aplicació empírica, després d’una revisió de les enquestes d’usos del temps i de les estadístiques laborals, es proposa una alternativa metodològica per l’anàlisi del treball des d’una perspectiva de gènere. Concretament, un nou instrument metodològic i tècnic que permeti l’estudi de les necessitats globals de treball necessàries per la reproducció familiar, recollint tant el treball familiar i domèstic com el mercantil i la seva interrelació en els diferents moments del cicle vital de les persones: l’Enquesta de Població Activa No Androcèntrica (Carrasco et al., 2004). Una enquesta que incorpora un qüestionari on es recullen dades sobre l’activitat juntament amb un diari d’activitats per a tots els membres de la llar majors de 16 anys – en l’apartat d’aquest mateix capítol on es detallen els aspectes metodològics es presenta en més detall aquest instrument metodològic –.

La proposta metodològica en relació a una nova aproximació a la mesura i valoració del treball domèstic i familiar que es desenvolupa, inicia tot un conjunt de noves possibilitats d'estudi sobre el tema del treball que difícilment són possibles amb les estadístiques actuals. Entre aquestes, algunes d'elles desenvolupades en estudis posteriors, es pot destacar:

- Una anàlisi conjunta del treball total, sigui remunerat o no. Aquesta línia permet poder considerar les diferents activitats de les persones, les relacions i condicionants entre unes i altres.
- Una anàlisi del temps total dedicat al diferents treballs sota la perspectiva de les estratègies de subsistència i reproducció de les llars. L'estudi de les necessitats de treball i dels temps compartits, que permeti a més, poder analitzar les necessitats de treball i com aquestes es satisfan entre els membres de la llar.
- Una anàlisi dels temps de treball, flexibilitats i conciliacions que permeti donar compte de la gestió i l'organització dels temps de treball i de la vida; així com d'estudiar els resultats dels canvis en l'organització de la producció (noves formes de flexibilitats adaptades a les necessitats de les empreses) i els canvis en la família i en les necessitats de cura.
- Una anàlisi sobre el temps dedicat a cada una de les diferents activitats, a la intensificació dels temps, a la distribució de les activitats, a les simultaneïtats (activitats diferents realitzades en la mateixa franja horària) a partir d'un diari de l'ús del temps.
- L'elaboració de nous indicadors i índexs socials que a partir d'una modelització integrada en sistemes d'indicadors socials puguin donar una visió més realista de la societat.

Aquestes noves línies de treball es van desenvolupar en algunes recerques posteriors que a continuació, de forma breu, es detallen.

En primer lloc, l'estudi dels temps de treball, flexibilitats i conciliacions va ser l'objectiu fonamental que es va desenvolupar en la segona recerca, coordinada per la Dra. Cristina Carrasco i que va ser finançada pel "*Programa Nacional de Estudios de las Mujeres y del Género del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales (2001-2003): Tiempos, Trabajos y Flexibilidad: una cuestión de género*"³.

L'estudi de les interrelacions entre l'esfera familiar domèstica i l'esfera de la producció mercantil va ser un dels objectius fonamentals d'aquest estudi. Més concretament, es tractava d'aprofundir en l'anàlisi del temps dedicat, de la distribució i de les interrelacions entre l'organització del treball mercantil i les activitats de treball familiar domèstic. Tal com s'ha assenyalat anteriorment, l'interès era estudiar les transformacions en l'organització del temps de treball en la producció mercantil (flexibilitat horària, tipus de jornada, horaris, etc.) i els canvis en la participació laboral femenina que suposa canvis i transformacions en l'organització dels temps de les dones (Carrasco et al. 2003).

En relació als aspectes metodològics i de disseny de recerca, es van analitzar les dades provinents de l'Enquesta de Població Activa No Androcèntrica (Carrasco et al, 2004) que una part de l'equip d'investigadors havia desenvolupat en el projecte anterior, en l'intent d'oferir noves

³ L'equip de treball va estar format per Cristina Carrasco (coordinadora), Anna Alabart, Andrés Coco, Màrius Domínguez, Àngels Martínez, Maribel Mayordomo, Albert Recio i Mònica Serrano.

aproximacions per l'estudi de la flexibilitat. El fet de poder disposar d'un diari d'usos del temps que complementava el qüestionari de dades referents a l'activitat mercantil i a l'activitat familiar i domèstica, permetia poder aprofundir en la situació d'homes i dones en els temps dedicats i en la interrelació entre ambdós espais.

A més, des d'un punt de vista més concret del disseny de recerca, juntament a aquest treball empíric situat en una metodologia empíric-numèrica que permet copsar els aspectes més objectius dels processos de flexibilització dels temps i les seves conseqüències per les persones i les famílies, es va desenvolupar una aproximació constructivista, a partir d'entrevistes en profunditat, per copsar els discursos, les vivències i les percepcions de les persones en relació a aquests aspectes. Aquest disseny mixt va proporcionar una extraordinària riquesa informativa, sobretot fent palès el paper de la ideologia i de les relacions patriarcals en el discurs de les persones entrevistades, així com altres aspectes difícils d'aparèixer a partir d'una metodologia quantitativa donada la seva forta càrrega i valoració social (l'erosió de la qualitat de vida, la tensió i el fràgil equilibri en la vida de les dones, l'assumpció per part de les dones de situacions de desigualtat per no crear ruptures, etc.).

En aquesta mateixa perspectiva, a partir d'un treball que va ser encarregat per l'Ajuntament de Barcelona, "**El treball de les dones de la ciutat de Barcelona: una nova lectura de les estadístiques**", 2002, es va iniciar un treball més centrat en la definició, operativització i construcció tècnica d'indicadors i índexs socials que permetessin visibilitzar l'activitat i el treball de les dones i recuperar aquelles activitats fonamentals per a la vida humana, però que molt sovint han estat invisibilitzades. Més concretament, es tractava de definir un sistema d'indicadors socials sobre les desigualtats

entre dones i homes en relació amb la seva participació en els diferents tipus de treballs i els conflictes de temps, particularment de les dones, associats a la seva participació simultània en les diferents activitats. Tot això per oferir informació més adequada per al disseny de polítiques públiques, que tinguin en compte la participació real de les dones en la ciutat de Barcelona.

La construcció d'un sistema d'indicadors socials a partir de la informació estadística existent⁴, va imposar importants restriccions donades les llacunes de l'estadística actual a l'hora de donar compte del treball de les dones. I per tant es va elaborar una cos teòric de discussió en relació al debat sobre el biaix masculí del coneixement i la necessitat de nous enfocaments, noves perspectives metodològiques i tècniques (estadístiques i indicadors) que recuperin els àmbits tradicionalment invisibles en la ciència oficial. Tanmateix, partint d'una perspectiva de gènere en què es parteix de la concepció que el gènere no és una variable sinó una categoria d'anàlisi, una perspectiva diferent d'enfocar els problemes en el camí de recuperar el costat invisible del món. En aquest context, es va publicar l'article a la *Revista d'Economia Crítica*, "Género y usos del tiempo: Nuevos enfoques metodológicos" .

En aquest article, presentat en el capítol 3 de la tesi doctoral, es planteja, en primer lloc, un concepte de temps que supera l'estreta visió que fa servir habitualment l'economia, reconeixent els temps que cauen fora de l'òrbita mercantil. A continuació es discuteixen les possibilitats metodològiques

⁴ En aquest estudi es va treballar a partir de les dades referents a Barcelona ciutat, pels anys 1995 i 2000, proporcionades per l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població (IERMB i Idescat). Aquesta enquesta es va començar a realitzar l'any 1985, amb una periodicitat quinquennal i té com a objectiu principal obtenir dades i elements d'anàlisi sobre les dinàmiques socials i territorials que es generen en el territori català, i les transformacions que s'hi donen. <http://www.enquestadecondicionsdevida.cat/>

d'un estudi sobre l'ús del temps, realitzat en conjunt, amb una enquesta sobre treball a la ciutat de Barcelona. L'objectiu és realitzar anàlisis específiques -poc habituals en aquest tipus de estudis- en relació a la tipologia de llar, la simultaneïtat d'activitats, el temps de treball de cura i l'ús del temps per franges horàries, que possibilitin recuperar com a element central el treball domèstic i familiar com a part integrant del treball total, sigui o no remunerat.

Els resultats mostren la potencialitat d'aquesta metodologia per a l'anàlisi de l'activitat de dones i homes, encara que també s'assenyalen les seves limitacions. Aquestes tenen a veure fonamentalment amb la manca d'informació sobre els aspectes més subjectius del temps que, però, contribueixen de manera significativa a les desigualtats de gènere.

El treball realitzat per encàrrec de l'Ajuntament de Barcelona i centrat únicament en la situació de les dones barcelonines, va tenir la seva continuació, en aquest cas per tot Catalunya, per encàrrec del Consell de Treball Econòmic i Social de Catalunya sota el títol: **Noves formes de mesurar l'ocupació i les càrregues de treball de les dones (2004-2005)**⁵.

Aquest estudi tenia com a objectiu analitzar les desigualtats entre dones i homes en relació a la seva participació en els diversos tipus de treballs i els conflictes de temps associats a la seva participació simultània entre les diverses activitats. El treball empíric sobre la situació de les dones i els homes en relació amb els temps i els treballs es va dur a terme a partir de

⁵ El treball complet es va publicar en Carrasco, Domínguez i Mayordomo (2005). *El treball de les dones a Catalunya. Cap a una igualació creixent?*. Col·lecció Estudis, 10. Barcelona. Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.

l'anàlisi de l'Enquesta de Població Activa⁶ (EPA) i de l'Enquesta de l'Ús del Temps (EUT, 2002/2003, INE 2004)⁷.

L'Enquesta de Població Activa, com una de les principals fonts d'informació que analitzen l'activitat econòmica i/o laboral, parteix d'una concepció del treball i de l'activitat esbiaixada cap al món de l'ocupació masculina sense considerar el treball domèstic i familiar com a "treball". Això és fa palès tant en les categories i classificacions que emprava per descriure les situacions del mercat de treball, en la consideració i preponderància del treball de mercat com a referent valorat, així com en la subestimació de tenir doble feina i doble presència, amb una concepció molt reduïda de l'activitat i el treball (Carrasco, Domínguez i Mayordomo, 2005). Per tant, l'anàlisi del treball amb aquest tipus d'enquestes que tant sols recullen l'activitat mercantil es mostra esbiaixat i molt limitat. En aquest sentit, a escala europea les demandes de mesura i valoració de l'activitat familiar domèstica s'han plasmat en el projecte d'harmonització

⁶ És l'enquesta que l'Institut Nacional d'Estadística (INE) ve realitzant des de l'any 1964 i és un dels instruments estadístics més utilitzats per estimar el volum d'ocupació i l'atur a Espanya. El seu objectiu principal és conèixer l'activitat econòmica en allò relatiu al seu comportament humà. Les característiques més importants d'aquesta enquesta continua de periodicitat trimestral poden consultar-se a la pàgina de l'INE, <http://www.ine.es>

⁷ L'Enquesta de l'Ús del Temps 2002/2003 recull informació sobre els temps de treball remunerat i no remunerat per col·laborar en el desenvolupament de polítiques familiars i d'igualtat de gènere, contribuir a la comptabilitat nacional a través de l'elaboració de comptes satèl·lits i analitzar els temps d'oci, de transport, etc., per a l'elaboració de polítiques relacionades amb aquests àmbits. Es va realitzar a Espanya, seguint la normativa europea assenyalada per EUROSTAT, distribuint el treball de camp uniformement durant tot un any (setembre 2002 - octubre 2003) perquè tots els dies (laborables i festius) estiguessin representats. La mostra és d'aproximadament 24.000 llars. Comprèn un qüestionari de la llar, un qüestionari individual i un diari d'activitats que han d'omplir totes les persones de la llar de 10 i més anys, i un horari de treball setmanal per a totes les persones que tenen feina. El diari recull les activitats en trams horaris de 10 minuts, distingint entre activitats principals i activitats secundàries. La metodologia de l'enquesta i els resultats publicats es troben en la pàgina web del Instituto Nacional de Estadística (<http://www.ine.es>).

de les enquestes d'ús del temps, disposant per a Espanya pel període 2002-2003 de la primera Enquesta de l'Ús del Temps.

La complexitat i exhaustivitat de la informació que proporciona l'EUT l'han convertit és un instrument molt valuós per l'anàlisi del temps de treball, remunerat i no remunerat, per aprofundir en la participació i la dedicació de les dones i homes a aquests treballs, i en l'anàlisi de com es distribueixen els treballs al llarg del dia, i tot això, en relació a les característiques personals i familiars de les persones entrevistades.

En aquest estudi es van estudiar les condicions i la situació de treball de les dones a partir de l'EPA, en allò relatiu a l'ocupació remunerada, així como una anàlisi aprofundida dels treballs –mercantil, familiar i domèstic – i del temps de treball a partir de la informació que ofereix l'EUT. Més concretament es va analitzar l'activitat global (tant la participació al treball remunerat com al treball domèstic i familiar) i els temps de treballs, l'anàlisi segons cicle vital i nivell social, l'anàlisi del temps de cura, els requeriments de treballs de les llars i les situacions d'ocupació i doble presència.

Finalment la darrera part d'aquest projecte va consistir en el plantejament i disseny d'un sistema d'indicadors i d'índexs, que sobre les anàlisis realitzades anteriorment, permetessin fer un seguiment de la situació de les dones en relació amb els treballs. Més concretament, un sistema d'indicadors per donar compte de les desigualtats (o diferències) entre dones i homes en els diferents treballs utilitzant diverses variables significatives.

En conclusió, les recerques que s'han assenyalat fins ara són el marc d'elaboració i discussió teòrica, de la metodologia i del disseny de recerca, i dels resultats que s'han publicat i que formen part del compendi de publicacions d'aquesta tesi doctoral (els capítols 3, 4 i 5 es dediquen a aquests articles). Ja de forma més concreta els seus objectius són els de:

- poder obtenir una visió més realista de la situació de desigualtat de les dones i els homes en relació amb els treballs, a partir de l'anàlisi dels models d'ocupació i treball des de la mirada no androcèntrica
- posar de manifest les limitacions dels estudis centrats en l'ocupació per visibilitzar la complexitat de la realitat social en què els diferents treballs estan relacionats entre si
- desenvolupar una nova línia de recerca que tingui en compte la necessitat d'analitzar l'ocupació i el treball familiar domèstic en conjunt per poder obtenir una visió més realista de la situació de les persones entre els diversos espais socials. Aquesta anàlisi permetrà definir amb més exactitud el model de treball dominant i descobrir els obstacles que ha d'afrontar l'ocupació femenina. Concretament, es pot estudiar si la "doble presència"-una pauta de participació laboral majoritàriament femenina-influeix o interacciona amb les condicions d'ocupació de la població, amb l'objectiu de visualitzar els mecanismes que entorpeixen la implantació d'un model d'organització laboral més simètric per a dones i homes.
- analitzar les diverses activitats en conjunt que permeti analitzar les necessitats de treball requerides per la societat per substituir i reproduir-se; i quines són les estratègies que dins la llar es prenen per donar-hi resposta

- a nivell de discussió teòrica, fer palès la pertinència de la perspectiva producció-reproducció
- a nivell metodològic i tècnic es complementen els resultats obtinguts a partir d'enquestes d'activitat, a partir d'estudis de l'ús social del temps, com a eina imprescindible per mesurar el treball familiar i domèstic

En síntesi, es pot afirmar com els estudis tenen una clara unitat temàtica en el sentit de que es pretén superar la perspectiva tradicional d'analitzar el mercat de treball, considerant tot els treballs, remunerat i no remunerat, i activitats que duen a terme les persones i constatant la relació existent entre la dedicació al treball mercantil i la dedicació al treball familiar domèstic. Les anàlisis tradicionals del mercat de treball a partir de les dades que proporciona les enquestes de població activa, posen de manifest com les estadístiques laborals tradicionals contribueixen a mantenir el discurs que els homes treballen més que les dones. Ara bé, si aquestes anàlisis s'amplien amb altres enquestes i estadístiques (que recullin el conjunt de treballs i activitats) que tenen en compte la participació a l'activitat familiar domèstica, es visibilitza com, no tant sols és errònia aquesta concepció, sinó que les dones treballen en una activitat absolutament necessària pel manteniment de la vida humana i permeten posar en evidència els biaixos i asimetries existents en l'organització del model de treball dominant.

En el marc d'aquestes recerques, i es van publicar els dos articles següents que formen part del compendi de publicacions. L'article publicat a *Feminist Economics Unpaid work, time use, poverty and public policy*, té l'objectiu general d'analitzar, des de la perspectiva de la reproducció, les

estratègies de subsistència i de reproducció de les llars a Espanya, estudiant específicament la diferent participació de dones i homes.

Sota un context en que s'ha donat un canvi de model, passant d'un model tradicional de tant sols un perceptor masculí (*male breadwinner*) al model de dos preceptors d'ingressos (*dual breadwinner model*), amb el que això comporta de major igualtat entre dones i homes, el que interessa analitzar són els efectes que aquests canvis han pogut tenir en les estratègies de reproducció de les llars. Efectes que fonamentalment tenen a veure amb les noves pautes i rols dels homes i les dones en relació als temps, treballs i diners en la subsistència i la cura de les persones de les llars.

De forma més concreta, com a continuïtat dels treballs anteriors, els objectius específics d'aquesta publicació són, en primer lloc, quantificar el temps total de treball (remunerat i no remunerat) necessari per poder satisfer les necessitats dels individus, així com la distribució d'aquest treball entre els membres de la llar. I, com a segon objectiu, analitzar els determinants de la divisió del treball familiar i domèstic entre dones i homes. Es pretén contrastar la hipòtesi de que les estratègies de subsistència de les llars, i més concretament de la realització del treball domèstic depenen – a més de les relacions de gènere – de certes variables significatives tals com el nivell d'ingressos salarials d'homes i dones, el nivell de renda de la llar i la tipologia de les llars.

El tercer article que forma part del compendi de publicacions, *Measured time, perceived time: a Gender bias*, publicat l'any 2014 a *Time & Society* és el resultat d'aquesta línia continuada de treball amb les enquestes d'usos del temps per analitzar els temps de treball. En aquesta publicació es realitza una discussió teòrica sobre la mesura del temps i els seus elements

conceptuals i metodològics-tècnics i de perspectives teòriques, així com s'aprofundeix en els seus elements. A més, es realitza una aplicació empírica per tal de comprovar les limitacions i avantatges de les diferents mesures i operativització del temps com a instruments metodològics per recollir informació del treball domèstic i de cura.

Aquest article va ser un dels resultats més significatius d'un projecte que l'any 2010 es va realitzar per encàrrec de l'Institut d'Estadística de Catalunya: **Família, ocupació i treballs no remunerats**. Aquesta recerca, sota un context d'envelliment demogràfic de la població, de canvis rellevants en l'estructura de les llars i d'un important augment de la participació laboral femenina, tenia com a objectiu general l'anàlisi de la realització del treball domèstic i familiar a través de l'explotació de la informació que proporciona l'Enquesta Demogràfica 2007 (ED)⁸.

Per finalitzar aquest capítol es dedicaran tres apartats a donar compte de (1) la discussió i elaboració teòrica, (2) dels aspectes metodològics, tècnics i de disseny de les recerques, i (3) de l'anàlisi dels resultats dels articles que formen part del compendi de publicacions de la tesi doctoral.

Com cada una d'aquestes aportacions es presenten en els capítols 3, 4 i 5 de la tesi doctoral, no s'entrarà a fons en cada un d'ells ja que cada article en si

⁸ L'Enquesta Demogràfica 2007 (ED) constitueix la primera edició d'una nova estadística elaborada per l'Idescat i que té dos objectius principals. D'una banda, actualitzar la informació de les principals variables demogràfiques referides a la població, a les llars i famílies i a l'habitatge; de l'altra, aprofundir en el coneixement sobre les causes i les conseqüències del canvi demogràfic que s'està produint en la nostra societat a través del coneixement de les causes de la migració, la fecunditat de les generacions, la constitució de la descendència, la formació i la dissolució de les parelles, l'emancipació dels joves, la incidència de les noves formes familiars i la participació en el treball domèstic no remunerat per part de la població.

<http://www.idescat.cat/cat/poblacio/ed/ed.html>

mateix conté els apartats de discussió i elaboració teòrica, els seus elements metodològics i tècnics així com la presentació i discussió dels resultats. El que es pretén és donar una visió conjunta, unitària, dels fils conductors de cada un d'aquests apartats.

2.3 Discussió i elaboració teòrica: una reconceptualització no androcèntrica del treball de les dones.

L'anàlisi sobre el treball de les dones obliga a fer una primera revisió sobre el propi concepte de treball ja que, des de posicions clàssiques, la seva única accepció ha estat el de l'ocupació, amb unes fronteres molt limitades que el limiten al món públic mercantil.

En aquest sentit, l'anàlisi econòmica del mercat laboral s'ha situat en aquesta estreta definició, ignorant la relació dinàmica existent entre el procés de producció de mercaderies i el procés de reproducció social de la força de treball (Carrasco, Domínguez i Mayordomo, 2005).

Des d'aquesta perspectiva, plantejar-se el fet que tan sols els homes participessin en el treball assalariat i que la seva disponibilitat i reproducció com a força de treball s'hagi de considerar per poder explicar aquesta participació, han estat totalment alienes d'un treball que tant sols entén la seva dimensió productiva-mercantil (Carrasquer, 2009). La divisió sexual del treball en què els homes es dediquen majoritàriament al treball productiu o mercantil i les dones al treball domèstic i familiar –productiu o no mercantil – es planteja com quelcom donat i extern al propi procés i a les relacions de treball. Obviant a més a més, que aquesta divisió no es dona entre membres aïllats sinó entre persones en l'interior de la llar-família, amb unes clares relacions de poder i de dominació.

Molts dels estudis sobre el treball s'han centrat en l'àmbit públic; és a dir, en l'àmbit productiu. I en analitzar tant sols aquesta part del treball, no és té en consideració tot el temps de treball i, per tant, tot el treball necessari pel benestar i la qualitat de vida quotidiana de les persones

En aquest sentit, les aportacions teòriques que suposen una reconceptualització no androcèntrica del treball de les dones pretenen incidir en la doble relació de subordinació i dominació: d'una banda en les relacions socials de producció en el context d'una societat capitalista i d'altra en les relacions socials de gènere en el context d'una societat patriarcal.

Com s'ha donat compte en la introducció d'aquest capítol, la perspectiva de la reproducció ha estat una mirada constant en els treballs d'aquesta tesi doctoral, ja que ha permès atorgar al treball familiar i domèstic el paper central en la reproducció del sistema econòmic i, en particular, de la força de treball (Bryceson i Vuorela, 1984; Carrasco, 1991; Humphries i Rubery, 1984).

De forma més concreta, entre els diversos plantejaments i debats teòrics que poden emmarcar les estratègies de subsistència de les llars i, més específicament, en la realització del treball familiar i domèstic i a l'anàlisi dels temps de treball de dones i homes (Bianchi et al., 2000; Greenstein, 2000; Bittman et al., 2003; Parkman, 2004; Gupta, 2006), es poden assenyalar algunes aportacions teòriques com a referents fonamentals i que han estat el fil conductor de la tesi doctoral.

En primer lloc, la perspectiva de la disponibilitat de temps (*"the time availability perspective"*), que, sota un model de llar utilitarista, considera

als membres de la família com a maximitzadors d'utilitat sobre la base d'un conjunt de preferències comunes representades per una funció d'utilitat agregada, així com amb unes restriccions de pressupost comú (Coverman 1985; Chiappori et al. 1993)⁹. Per tant, la dedicació de les persones al treball familiar i domèstic és una decisió racional que té a veure amb el temps dedicat al treball de mercat per cada una de les persones principals de la llar. Aquesta perspectiva respon al model més tradicional de família.

Aquesta teoria ha estat objecte d'importants crítiques que provenen tant de la seva debilitat de comprovació empírica en la seva aplicació en diversos contextos (Chiappori et al. 1993) així com en el fet de no incorporar les relacions de poder basades en el gènere que estructuraven l'assignació de recursos a la llar (Agarwal 1997; Katz 1997; Kim i Zepeda 2004).

Per la seva banda, la teoria del intercanvi econòmic o els recursos relatius, seguint la teoria de jocs, incorpora una comprensió més complexa de la presa de decisions familiars, en el sentit que considera el procés com una forma de negociació implícita entre els membres de la parella, tenint en compte un conjunt de factors que defineixen els seus respectius poders de negociació, en particular, la força de les seves posicions de reserva (mesurat en termes d'ingressos, educació i estatus social). D'aquesta manera, a mesura que és major l'aportació de diners de cada un dels membres, menor serà la seva dedicació al treball familiar i domèstic (Blumberg i Coleman 1989, Agarwal, 1997).

Aquesta perspectiva comporta dues conseqüències importants en la discussió de la situació actual de les dones en els treballs. D'una banda, la

⁹ Basada en la teoria del capital humà i la teoria de la família de Becker (Becker, 1981).

seva (re)incorporació al mercat de treball i els seus increments salarials estarien significant una reducció proporcional del seu temps dedicat al treball familiar i domèstic. I d'altra banda, són elles les principals responsables d'aquest treball ja que tenen més probabilitats de ser econòmicament dependents i, per tant, el seu poder de negociació és més reduït - el model de dependència econòmica- (Brines 1994).

Entre les principals limitacions que s'ha assenyalat a aquesta perspectiva hi ha la no consideració de les relacions de gènere que es donen dins la llar. Concretament a les normes i percepcions socials que poden ser claus en la capacitat de negociació de les persones (Agarwal 1997; Katz 1997).

Aquestes crítiques a les perspectives de la negociació, són el que incorpora la tercera teoria, "*gender display perspective*", quan argumenta que la forma en que les tasques de la llar s'assignen defineix i expressa les relacions de gènere que operen dins de les llars (Greenstein, 1996a i 1996b; Katz, 1997). Això és, les persones construeixen el gènere a través del seu comportament diari, inclòs el treball domèstic, sobretot en la interacció amb les persones del sexe oposat (Gupta, 2007).

Aquesta perspectiva s'amplia amb el que s'ha conegut com a "doing gender", que incideix també en les expectatives que els altres tenen de nosaltres, i per tant en el paper que juguen les normes socials en el comportament i la percepció de les persones en relació al seu paper en els treballs (West i Zimmerman, 1987; Brines, 1994; South i Spitze, 1994 Gupta 1999).

Així, els individus amb ingressos individuals que són inusualment alts o baixos respecte al seu gènere poden compensar a exagerar la realització del

treball familiar domèstic marcat per les normes basades en el gènere (Gupta 2006).

Conjuntament a les perspectives anteriors, a nivell de debat i d'elaboració teòrica, en la tesi doctoral es desenvolupa una segona línia que està a cavall de les perspectives teòriques i els aspectes metodològics-tècnics que permeten aproximar-se a l'objecte d'estudi: la conceptualització i la mesura del temps, en un intent d'anar més enllà de l'estreta i limitada visió que empra habitualment l'economia, reconeixent els temps que estan més enllà de la dimensió mercantil. Es considera que no tot el temps és diners, no totes les relacions humanes estan exclusivament governades pel temps mercantilitzat, no tots els temps són iguals ni tot temps de treball és remunerat. Existeixen altres temps constituïts a l'ombra de l'economia, de l'hegemonia i del poder: "temps generadors de la reproducció" i necessaris per a la vida (cura, afectes, manteniment, gestió i administració domèstica, relacions i oci ...) que, més que temps mesurat i pagat, són temps viscut, donat i generat, amb un component difícilment quantificable i, per tant, no traduïble en diners (Borderías et al., 1994; Folbre, 1994; Bonke, 1995; Del Re, 1995; Himmelweit 1995; Adam, 1999).

Sota aquesta visió, en la tesi doctoral (en el capítol 3 i el 5 principalment), s'ofereixen algunes reflexions més conceptuals sobre els diversos significats del temps que superen la simple noció del "temps-rellotge"¹⁰. Una noció del temps que el redueix a una simple quantitat i que el tracta com un "recurs escàs" amb característiques d'homogeneïtat i on els problemes de la seva assignació no són més que una simple elecció

¹⁰ El concepte de temps-rellotge és el temps mesurat de forma quantitativa en hores i minuts, el temps cronòmetre que no té en compte que el rellotge i el calendari són convencions humanes i per tant molt més complex que el simple horari (Torns, 2001 i 2004).

personal entre les quantitats dedicades a treball mercantil i oci (com fan els models simples de l'anàlisi del mercat laboral) o introduint la diferència entre treball mercantil, oci i treball domèstic.

Entre les limitacions conceptuals d'aquesta noció del temps-rellotge per donar compte de les necessitats que cobreix el treball familiar i domèstic es poden assenyalar tant la no consideració de les dimensions subjectives del temps (els ritmes, moments i experiències de la vida), així com les dificultats per captar aquells temps dedicats a la gestió i a l'organització de la llar, al suport emocional i a les simultaneïtats d'activitats que caracteritzen, de forma especial, el treball d'atenció i de cura (Adam, 1999 i 2004; Murillo, 2001).

Una segona gran limitació d'aquesta consideració del temps quantificat és la invisibilització del "temps percebut" que pot respondre ja sigui als factors ideològics, als rols i a les normes socials establertes que es mantenen en el simbòlic col·lectiu – la "*gender display perspective*"-; pot estar condicionat pel salari de cada membre de la parella – la teoria del intercanvi econòmic o els recursos relatius-; o bé es poden considerar els dos aspectes anteriors – "*doing gender*"- en analitzar el treball familiar i domèstic de les dones.

2.4 Aspectes metodològics, tècnics i de disseny de recerca: la invisibilitat del treball de les dones en les estadístiques oficials.

La proposta metodològica que es desenvolupa en la tesi doctoral en relació a l'anàlisi del treball de les dones, es basa en tres qüestions bàsiques. En primer lloc, recuperar i prioritzar el benestar humà i les necessitats de les

persones. En segon lloc, recuperar moltes de les activitats dirigides – fonamentalment el treball domèstic i familiar - a la satisfacció d'aquest benestar i que han estat oblidades per aquells estudis més tradicionals centrats en el mercat. I en darrer lloc, fer emergir la contribució de les dones en satisfer aquest benestar familiar i social.

En els apartats anteriors ja s'ha donat compte que, tant en el debat conceptual i teòric com en els estudis aplicats sobre el treball de les dones, l'anàlisi de l'ús del temps ha estat un dels elements fonamentals i una de les eines bàsiques que ha permès visibilitzar el treball domèstic i familiar, permetent aproximar-se al treball com a concepte global i sistèmic¹¹. Així mateix s'han detallat les limitacions d'aproximacions que es centren en l'ocupació per l'anàlisi de la realitat social (Borderías, Carrasco i Alemany, 1994; Mayordomo, 2004; Carrasquer, 2009; Carrasco et al. 2004; De Villota, 2004). Disposar d'informació de com dones i homes distribueixen el seu temps, entre les diferents activitats al llarg del dia, ha permès tenir una visió més completa i real de l'organització social del temps i de les diferències/desigualtats per raó de sexe i d'altres variables significatives (edat, tipologia familiar, categoria socioeconòmica, etc.).

I això des d'una posició ontològica i epistemològicament clara: la metodologia i la forma concreta que s'utilitza per recollir informació de la realitat social - les tècniques d'investigació social - són inseparables de les problemàtiques que defineixen el que cal investigar, i per tant, inseparables

¹¹ A Espanya, els treballs pioners de Mª Ángeles Duran, que juntament amb el col·lectiu IOE i Ramón Ramos han estat referències obligades a l'Estat Espanyol. A Catalunya Mª Jesús Izquierdo i Teresa Torns han treballat dades sobre l'ús del temps en l'anàlisi dels treballs de dones i homes. Un excel·lent estat de la qüestió es pot veure a Carrasco et al. 2004.

dels conceptes amb els quals ens aproximem i es problematitza la realitat social.

En les últimes dècades, els estudis sobre l'ús del temps han tingut cada cop més importància en la consideració estadística del treball domèstic i familiar. Més encara a partir de la "Quarta Conferència Mundial sobre la Dona", de Beijing (1995) on entre les resolucions aprovades per la conferència es va assenyalar com una de les mesures a adoptar " (...) Fer estudis de forma periòdica sobre l'ús del temps per mesurar quantitativament el treball no remunerat, registrant especialment les activitats que es realitzen simultàniament amb activitats remunerades o altres activitats no remunerades."

En aquest sentit, els estudis sobre "usos del temps" han aportat una informació rellevant contribuint de forma important a posar en relleu les diferències entre dones i homes en la realització per sexe dels diferents treballs i de les diferents activitats realitzades en cada àmbit (familiar i mercantil). Aquests estudis no s'han limitat només al camp de la mesura, sinó que han vingut de la mà de reflexions i investigacions sobre les desigualtats en l'ús del temps, les "donacions" històriques de temps des de les dones cap als homes, les implicacions que l'ús diferenciat del temps tenen en la participació de dones i homes, etc. D'aquesta manera, es presenten com un instrument bàsic per a l'anàlisi de les interrelacions i condicionaments dels temps entre ambdues esferes.

A més, en relació a la unitat d'anàlisi s'imposa també un canvi fonamental: per captar adequadament l'activitat de les persones -la situació, les seves decisions, les seves presències i absències-, el marc significatiu és la llar, l'esfera on s'organitza la vida. Per això, és fonamental una perspectiva

analítica que a més de tenir com a marc de referència certes variables de la llar (estructura familiar, ingressos de la llar, presència de persones dependents, etc.), també és fonamental incorporar indicadors de l'activitat de totes les persones que viuen a la llar. És aquesta perspectiva la que permet un estudi individualitzat de l'activitat, però referit a les necessitats que es generen dins de la llar segons el moment del seu cicle vital, possibilitant l'estudi de les estratègies de repartiment que s'estableixen i de les desigualtats que apareixen.

En aquest marc, la tesi doctoral compila articles que intenten aportar noves eines estadístiques que permetin tant incorporar el treball domèstic i familiar i puguin visibilitzar les relacions de gènere en la societat, així com que permetin l'estudi de les interrelacions entre ambdós treballs, recollint i integrant en la mateixa font d'informació i en el mateix pla analític el món de l'ocupació i el món del treball familiar domèstic. Per això, els tres treballs han emprat com a instrument metodològic i tècnic, sota una perspectiva empírico-analítica, enquestes en que es recull informació sobre l'ús del temps de les persones. Ja sigui a partir de diaris d'usos del temps, ja sigui a partir d'enquestes més generals que recullen informació, objectiva o subjectiva, sobre el temps que les persones dediquen a diverses activitats, a diversos treballs.

El tercer capítol de la tesi doctoral, que dóna compte de l'article a la *Revista de Economia Crítica*, es va dur a terme a partir de les dades provinents d'una enquesta que es va dissenyar *ad hoc*, implementada a la ciutat de Barcelona, en el marc d'una recerca finançada pel programa nacional d'estudis de les dones i del gènere: L'Enquesta de Població Activa No Androcèntrica (EPA-NA).

L'EPA-NA, es presenta com una enquesta periòdica, dissenyada per recollir una àmplia informació, tant a nivell individual com de la llar, que permeti una aproximació sistèmica en què es tingui en compte la interrelació entre els diferents treballs. És a dir, ha de permetre disposar de dades sobre l'activitat global i els seus diferents components -treball remunerat, ajuda familiar, treball domèstic i familiar, estudi i treball voluntari-, amb l'objectiu de detectar les diferències de gènere en l'ús del temps i la divisió per sexe del treball i l'ocupació, en el marc de les formes de convivència que corresponen als diversos moments del cicle vital de les persones. Ara bé, no es tracta d'una simple correcció de l'EPA, sinó d'un qüestionament total per a l'anàlisi de l'ocupació des d'una perspectiva de gènere: des del propi objecte d'estudi als conceptes teòrics i la seva operativització empírica, passant per la interpretació dels resultats (Carrasco et al. 2004).

L'enquesta es va estructurar en tres parts. Un primer qüestionari referit a la llar on es recollia informació sobre l'estructura de la llar, la presència de persones dependents i el treball de cura. En segon lloc, un qüestionari individual per totes les persones de 16 i més anys i un altre diferent pels menors de 16 anys. Aquests qüestionaris individuals, es basen en el qüestionari de l'EPA, però incorporant certs canvis en el propi concepte de treball i les classificacions emprades (així per exemple s'amplia la definició d'activitat incorporant no tant sols el treball remunerat sinó també el treball familiar domèstic, l'estudi i el voluntariat). I en tercer lloc, l'enquesta incorpora un diari-qüestionari d'activitats on es recullen, per a cada persona major de 16 anys, les activitats realitzades el dia anterior en franges de mitja hora.

Aquest disseny de recerca permet una anàlisi de l'ocupació en els termes habituals d'altres estudis que empen l'EPA però amb l'avantatge de

facilitar l'anàlisi del conjunt del treball (remunerat o no), de les interrelacions i condicionants entre les diverses activitats, l'anàlisi del temps dedicat a cada activitat, l'anàlisi de l'estructura del temps i al temps social necessari que requereix la reproducció.

Aquesta estratègia metodològica va tenir la seva continuïtat en les parts empíriques dels articles següents, prenent com a marc territorial de referència Espanya i/o Catalunya i treballant amb enquestes que, harmonitzades a nivell europeu i per tant part de l'estadística oficial. Concretament, una de les fonts de dades fonamentals amb la que s'ha treballat de forma continuada ha estat l'Enquesta de l'Ús del Temps 2002/2003 (EUT, INE 2004) – veure nota a peu de pàgina nº 7 –.

En aquest sentit, l'enquesta analitzada és adequada per analitzar la distribució del temps que les persones de les llars dediquen a les diverses activitats ja que és la única enquesta oficial que es realitza a l'estat espanyol que incorpora un diari d'activitats de tots i cadascun dels membres de la llar on es recull el temps dedicat al treball familiar domèstic i familiar. Això ha possibilitat analitzar el temps que homes i dones dediquen als treballs, les diferents estratègies de subsistència i de reproducció de les llars a Espanya, així com la participació d'homes i dones en aquests processos. Tenint en compte les importants transformacions de la societat espanyola en els darrers trenta anys, on s'ha passat d'un model de família tradicional d'un sol preceptor masculí al model de dos preceptors d'ingressos, l'objectiu concret va ser analitzar els efectes que dits canvis han tingut en les estratègies de reproducció de les llars i la possible modificació de les aportacions d'homes i dones en temps, treball i diners a la subsistència i cura dels membres de les llars.

Per intentar donar resposta als objectius teòrics, s'han realitzat diverses aproximacions als temps de treball de dones i homes tenint en compte les variables assenyalades. En primer lloc (capítol 4) s'analitza el temps total de reproducció que requereixen les llars per satisfer les seves necessitats domèstiques i de cura. Posteriorment, les anàlisis es centren en discutir les diferències entre dones i homes en la realització dels diferents treballs des d'una doble perspectiva analítica. Una primera anàlisi descriptiva segons la tipologia de la llar, les diferents situacions en el mercat i les rendes de la llar i els salaris. En un segon nivell, es planteja un model explicatiu del temps de treball domèstic i de cura de dones i homes que permet testar els efectes directes de les variables estudiades: variables individuals (temps mercantil, nivell d'estudis, categoria socioeconòmica, ingressos salarials i percepció de l'estat de salut), variables individuals de la parella (temps dedicat a treball familiar domèstic i temps dedicat a treball mercantil), variables de la llar (fills/es en la llar, edat dels menors, renda de la llar, existència de persones dependents) i variables referides al temps de treball domèstic, de persones alienes a la llar i d'institucions. Es tenen en compte aquestes variables ja que són les que permeten testar la força explicativa dels aspectes-dimensions que planteja la literatura comentada anteriorment.

Ja més concretament i a nivell tècnic, s'operacionalitzen dos models explicatius emprant en cada un d'ells l'anàlisi de Regressió Múltiple mitjançant els Mínims Quadrats Ordinaris (MQO) i el mètode pas a pas, un per la persona principal masculina i un altre per la persona principal femenina, on la variable dependent és el treball domèstic i de cura, i com a variables independents les assenyalades anteriorment.

El fet de treballar amb una enquesta d'usos del temps i amb diaris d'activitats va suposar un replantejament i reflexió vers els debats

conceptuals, metodològics i tècnics sobre l'operativització i la mesura dels usos del temps (Marini i Shelton 1993; Niemi 1993; Baxter i Bittman 1995; Press i Townsley 1998; Juster, Ono i Stafford 2003; Bonke 2005; Kitterød i Lyngstad 2005; Schulz i Grunow 2011). Aquest treball, l'anàlisi del que significa la mesura del temps, del temps de treball i el temps de cura – tant a nivell metodològic com tècnic-, i sobre les diferents estratègies i instruments de mesura del temps ha estat un dels altres objectius fonamentals de la tesi doctoral i que es concreten en el cinquè capítol.

En la tesi doctoral es realitzen aportacions que contribueixen a aquest debat, però ampliant-lo a preguntes que no demanen el temps mesurat – el temps rellotge – sinó la percepció que tenen les persones sobre el percentatge de dedicació al treball domèstic i de cura: el que podríem anomenar el temps experimentat. Aquest tipus d'aproximacions al temps és el que en els darrers anys s'han incorporat en algunes enquestes demogràfiques i/o d'àmbits temàtics específics (enquestes de salut, de condicions de vida, ...) on també s'intenta aproximar-se a l'ús del temps com a element estructurador i explicatiu de les condicions de vida i d'hàbits de la població.

El temps percepció és per definició una mesura subjectiva i, com a tal, està condicionada per factors ideològics que participen en la construcció social d'una estructura del temps determinada i condicionada per variables socials i / o demogràfiques. Les persones interioritzen les normes socials i, generalment, actuen d'acord a elles com una cosa establerta. En canvi, en la mesura quantitativa del temps es perd la noció més lligada als ritmes, moments, etapes i experiències de la vida. En particular, es perden les dimensions subjectives -difícilment quantificables- dels temps necessaris per a la vida, com els dedicats a cura, afectes, manteniment, gestió i administració domèstica, relacions i oci, etc. Aquesta forma distinta de

captar la dedicació al treball no remunerat realitzat pels membres de la llar, més objectiva a través del temps-rellotge i més subjectiva a través de la percepció, pot oferir informació complementària en relació a les diferents dimensions que incorpora el temps.

Aquests problemes conceptuals que presenta la magnitud "temps" són els que es tradueixen, en el terreny aplicat, en les limitacions metodològiques que presenten els diaris i els qüestionaris com a instrument de recollida d'informació.

Així doncs, com es pretenia comprovar l'efecte de les diverses formes d'operacionalitzar i mesurar el temps domèstic i familiar, l'estudi es realitza per a Catalunya a partir de tres enquestes que recullen la dedicació al temps familiar domèstic de forma molt diversa, fet que permetrà fer anàlisis comparatives sobre els resultats obtinguts segons l'operacionalització i la mesura del temps: l'Enquesta d'Ús del Temps 2002-2003 (EUT, INE 2004), l'Enquesta Demogràfica de Catalunya 2007 (ED, IDESCAT 2008), i l' Enquesta Nacional de Salut d'Espanya 2006 (ENS, INE 2007) . Totes tres enquestes, seguint criteris internacionals, són comparatives tant pel que fa al instrument de recollida de la informació, en els elements poblacions i de mostreig i el treball de camp aplicat.

Anteriorment ja s'han donat els detalls metodològics i tècnics de l'enquesta d'ús del temps. Tot i així recordar que es recull el temps que les persones dediquen a diverses activitats a partir d'un diari d'activitats on es recull l'activitat que es realitza cada 10 minuts. L'Enquesta Nacional de Salut d'Espanya 2006, per la seva part, pregunta directament quina és la persona que principalment es cuida de les tasques domèstiques, de la cura de persones grans o malaltes, la cura de persones amb alguna minusvàlua i la

cura de menors. I a continuació també es recull el temps mesurat, en aquest cas el temps mitjà setmanal. En canvi en l'Enquesta Demogràfica de Catalunya 2007, la dedicació al treball domèstic, a la cura de persones grans o malaltes i a la cura de menors es recull la participació de les persones entrevistades però no es pregunta pel temps mesurat sinó que es recull la percepció subjectiva del repartiment del treball no remunerat a la llar. Concretament: "De manera habitual, quina participació té vostè en els treballs no remunerats de la seva llar?". I les possibles respostes són quatre: a) realitzo la totalitat o gairebé la totalitat; b) realitzo una part important, compartida amb almenys una altra persona de la llar; c) participo realitzant una petita part i d) no participo habitualment.

Des d'un punt de vista analític i des de l'anàlisi estadística, amb les dades provinents de les tres enquestes, es realitza una anàlisi de regressió múltiple que permetrà estimar un model explicatiu del repartiment del treball domèstic entre els dos membres de la parella a partir de les dades del diari d'activitats (i per tant amb les dades provinents de l'enquesta d'usos del temps)¹². El model explicatiu estimat amb aquesta informació, posteriorment es sotmet a verificació empírica i es prediu, aplicant-ho a les dades provinents de les altres dues enquestes, els temps de dedicació al treball domèstic. Això possibilita estimar en les altres enquestes el temps de dedicació que s'obtingria si es preguntés amb les dades d'un diari (operacionalitzada com a ràtio de distribució del temps de dedicació al treball domèstic). Aquesta lògica analítica i de transformació de les dades permetrà comparar-los amb els obtinguts amb l'enquesta en que s'ha

¹² Es realitza l'estimació del model a partir de les dades de l'EUT ja que la majoria d'autors opinen que el diari, amb una implementació més complexa i més cara (Bonke 2005, Kitterød i Lyngstad 2005), és un instrument més adequat que el qüestionari per recollir aquest tipus d'informació (Marini i Shelton 1993, Juster, Ono i Stafford 2003), tot i que les diferències poden no ser significatives (Marini i Shelton 1993, Niemi 1993, Baxter i Bittman 1995).

emprat la pregunta de la percepció. Aquesta comparació de resultats (els realment observats amb la pregunta de la percepció i els estimats si s'haguessin preguntat amb les dades del diari) contribueix al debat metodològic sobre els instruments de recollida de la informació del treball domèstic. I sobretot i de forma principal, visibilitzar com les relacions de gènere, els rols i les expectatives estan modulant la percepció del temps: l'anomenat temps experimentat.

Tanmateix caldria tenir en compte que les relacions de gènere, a més, jugarien un paper important en la subjectivitat de les persones en quant a la seva dedicació al treball domèstic i familiar ja que estaria responent a rols socials establerts i a una ideologia tradicional sexista. En aquest sentit, el capítol amb l'objectiu de contribuir al debat sobre les diferències de resultats segons l'instrument de mesura emprat en recollir la informació sobre el temps dedicat a les diverses activitats (diaris d'usos del temps – EUT- en front els qüestionaris –ED-), s'hipotetitzava que la percepció del temps que es dedica al treball familiar domèstic s'explicaria pel que es considera socialment acceptat: els homes tendrien a percebre que realitzen més treball del que realment fan (al no ser considerats socialment responsables valorarien més la seva col·laboració) i les dones percebrien que el treball s'està realitzant de forma compartida.

Per donar resposta a aquest objectiu, es compararan els resultats dels temps dedicats al treball familiar domèstic que s'obtenen si s'empra preguntes que demanen el temps dedicat (sigui a partir de diaris d'activitats o bé a partir de qüestionaris) o bé es pregunta la percepció que tenen les persones sobre el percentatge que realitzen del total de treball que es realitza en la llar.

2.5 Anàlisi dels resultats: evidències empíriques.

En aquest apartat més que entrar al detall dels resultats que s'han obtingut en cada un dels treballs compilats en la tesi doctoral –ja que estan autocontinguts en els corresponents articles- l'objectiu és incidir en els fils conductors comuns sobre les aportacions i els resultats de cada un d'ells.

Un dels resultats principals és que, a diferència del que es conclou a partir de l'estadística laboral tradicional, i emprant fonts d'informació que permeten disposar d'informació sobre el treball familiar domèstic, les dones treballen, i són les principals responsables, en una activitat fonamental pel manteniment de la vida humana: el treball familiar domèstic.

L'anàlisi de la participació i el temps dedicat al mercat de treball constata que la participació laboral de les dones continua estant fortament lligat al cicle vital i a les necessitats de cura dels altres membres de la llar: tant sols el 27% de les dones d'edat intermèdia que viuen en llars amb algun menor de 3 anys participen en el mercat laboral; tot el contrari dels homes els quals mantenen una participació en el mercat bastant estable (EUT 2002/2003).

Així mateix, un clar indicatiu d'aquest comportament diferencial entre homes i dones és quan els homes disminueixen el seu treball domèstic quan passen de viure sols a viure en parella. I en canvi, el treball familiar domèstic de les dones és molt més gran quan es compara les llars unipersonals (siguin de més o menys 65 anys) amb aquelles llars de parelles sense fills/es de les mateixes edats. Així doncs, l'home a l'anar a viure amb la parella traspasa una part del treball domèstic i familiar que feia quan vivia sol a la seva parella femenina.

Els resultats mostren com a rellevants algunes situacions que ens suggereixen que la cada cop més gran integració de les dones al mercat de treball han modificat molt lleugerament els rols socials i que l'assignació del treball familiar domèstic a les dones té una marcada arrel patriarcal, mantenint comportaments força tradicionals, que no assumeix el treball familiar domèstic com una activitat necessària per la subsistència de la llar a realitzar per tots i totes. Fet aquest que ens aproximaria a la *gender display perspective*. En concret, elles continuen realitzen més treball familiar domèstic i participen més en el treball de mercat encara que els seus companys masculins no estigui ocupats en el mercat.

L'anàlisi per tipus de llar i de renda de les llars no tenen un efecte estadísticament significatiu en el temps que els homes dediquen al treball familiar i domèstic. Independentment de la seva situació, la quantitat de temps que els homes dediquen a aquest treball canvia poc i segueix sent baix durant tota la seva vida. De manera totalment contrària, les dones es veuen fortament afectades per les dues característiques del tipus de llars i els nivells d'ingressos.

En relació al que es pot considerar com a treball de reproducció de les llars¹³, el temps total que s'hi dedica en les llars de parelles amb fills/es, segons diverses variables socials, és força constant (al voltant de les 63 hores setmanals). El que sí que s'observa són notables diferències en les estratègies familiars per satisfer aquestes necessitats, sobretot si es té en compte la capacitat econòmica de les llars: a mesura que augmenta el nivell

¹³ Com a treball de reproducció s'inclou el treball domèstic no remunerat realitzat per les persones principals de les llars i altres treballs que en certa manera compleixen funcions anàlogues: servei domèstic remunerat, treball de cura realitzat per persones alienes a la llar (remunerat o no) i assistència a institucions de nens i nenes menors de 3 anys.

de renda disminueix el temps total de reproducció. Concretament, disminueix el temps dedicat a treball domèstic, augmenta el servei domèstic remunerat i es redueix la col·laboració de familiars i amics/gues.

A més, l'ús de la tipologia de la doble presència¹⁴ ha permès verificar que aquesta situació és el model de treball dominant per les persones, especialment les dones, ocupades. Si el que s'empra és la doble presència corregida (excloent aquelles persones que tot i participar en ambdós treballs realitzen menys de 10 hores setmanals en un d'ells), es comprova com aquesta situació de doble presència és sobretot femenina (72,5% de les dones ocupades i el 28,2% dels homes segons les dades de l'EUT, 2002/2003). Aquests resultats ens permeten afirmar que el model de treball predominant en el mercat laboral espanyol s'allunya del model clàssic d'home proveïdor d'ingressos/dona mestressa de casa (male breadwinner model) i està essent substituït per un model de doble presència femenina/unipresència masculina.

Els resultats a més ens han aportat informació sobre què succeeix llavors amb la dedicació al treball familiar domèstic i la capacitat negociadora de les dones en el seu repartiment, quan les dones passen a ser també guanyadores de pa i per tant contribueixen a la subsistència de la llar amb recursos econòmics (teoria del intercanvi econòmic).

En les llars de doble ingrés es comprova que el temps de treball familiar domèstic de les dones sempre és més alt que el dels homes, en totes i cadascuna de les situacions d'ingrés de les llars, i on es dona major igualtat

¹⁴ Tot i que el que es recull és fonamentalment la doble jornada (la persona dedica temps tant al treball mercantil com al treball familiar domèstic), s'ha optat per denominar-la doble presència per recollir totes les accepcions del concepte, tal com van ser plantejats per Balbo, 1978.

(menor diferencial de temps dedicat al treball familiar domèstic entre els dos membres principals de les llars) és en aquelles llars on les dones són les úniques que ingressen o els seus ingressos són els més elevats. Això pot significar que quan les dones aporten ingressos, redueixen el seu temps de dedicació al treball familiar domèstic ja que al augmentar els ingressos de la llar, es donen més possibilitats d'adquirir bens i serveis en el mercat.

Aquests resultats semblen ser consistents amb diverses hipòtesis plantejades pels "models de negociació" aplicades a llars, però mentre que la càrrega de treball de les dones disminueix, la de les seves parelles masculines no augmenta. Per tant, sembla que les dones són capaces d'utilitzar els seus salaris per externalitzar al treball familiar i domèstic, el que seria indicatiu de les relacions de gènere que operen dins de la llar.

En general, els resultats mostren que les noves condicions socials a Espanya (com l'augment de les taxes d'ocupació femenina i dels canvis en l'estructura de la llar) han modificat les estratègies per donar resposta al treball de cura adoptades per les dones. Les dones continuen essent les responsables d'aquest treball, però ara externalitzant part d'aquest, ja sigui a través del mercat, si els seus salaris ho permeten, o sigui per la recerca d'ajuda dins de la llar. En aquest sentit, aquests resultats són molt similars als que s'obtenen en altres estudis.

Un resultat força interessant i que permet aprofundir en les desigualtats entre homes i dones, i dins de les dones, és la situació quan les dones són les úniques proveïdores d'ingressos dineraris. En aquest cas estan obligades a assumir les pautes masculines d'ocupació i realitzar el treball familiar domèstic "com es pugui".

Per tant, les dades apunten que la disminució en el temps de treball familiar domèstic depèn tant de què les dones estiguin ocupades en el mercat com de la seva capacitat de negociació per tal que els homes assumeixin la seva quota de treball familiar domèstic.

Anant un pas més enllà, els resultats que s'obtenen en testar models explicatius per donar compte del temps dedicat a treball domèstic mostren, mostren diferències força significatives si es comparen els models aplicats a les dones i als homes.

Això és, un dels resultats més significatius és el baix poder explicatiu del model que dóna compte de la dedicació masculina al treball domèstic i de cura – els resultats incideixen en que, en el cas dels homes, les variables més lligades al seu cicle vital (edat, tipus de llar,...) no són tant rellevants per explicar el seu comportament –. La hipòtesis sobre les possibles raons a aquesta evidència empírica és l'omissió d'aquelles variables bàsiques per entendre el comportament masculí: no es disposa de preguntes fonamentals per entendre i explicar el comportament dels homes en la realització del treball familiar domèstic i que permetin aproximar-se a les normes socials i als valors que determinen les relacions de gènere (Greenstein, 1996a i 1996b; Carrasco, Domínguez i Mayordomo 2005). Aquest resultat incidiria en les explicacions proposades per la *display gender perspective*. I el fet que els resultats mostrin, tant per les dones com pels homes, que els factors que tenen un major efecte directe significatiu són d'una banda el temps que cadascú dedica al treball de mercat així com les variables referides a la persona principal femenina (el seu nivell educatiu i de forma rellevant els seus ingressos salarials) i no les variables dels seus companys masculins, ens permet corroborar l'aproximació de Parkman (2004) que considera que la perspectiva de l'intercanvi econòmic i la *gender display perspective* són

complementàries en explicar el comportament de dones i homes en relació al treball familiar i domèstic.

Si en centrem ara en els resultats que ens poden donar compte del paper dels valors socials i les relacions de gènere per explicar la dedicació al treball familiar domèstic que dones i homes realitzen en les llars – en aquest cas a partir del temps percebut –, es comprova que els homes tendeixen sobrevalorar la seva participació en el treball familiar domèstic i a percebre que una part important d'aquest treball és compartit amb les seves companyes. En canvi, les dones perceben que realitzen en solitari la major part d'aquest treball.

Més concretament, la comparativa dels resultats obtinguts segons si es pregunta el temps mesurat o bé si es pregunta el temps percebut, permet concloure que per les dones s'obtenen resultats coincidents. Aquest fet es podria interpretar com, en ambdues situacions, el treball familiar domèstic d'elles està subvalorat. Sigui per tenir assumit que aquest treball és assumpte i responsabilitat de les dones en el cas de les percepcions; sigui pels aspectes difícilment mesurats en el temps-rellotge en el cas del temps mesurat. En canvi, pels homes les diferències són força notables, confirmant la sobrevaloració que tenen els homes del seu propi treball en relació al que realitzen les seves companyes femenines.

En definitiva, tot en conjunt, d'acord amb la perspectiva del *doing gender*, estaria mostrant l'assignació social de rols en que les percepcions de dones i homes estan condicionades i, en part, determinades per factors ideològics que atribueixen a les dones la responsabilitat del treball familiar domèstic.

CAPITOL 3

Gènere i usos del temps: Noves aproximacions metodològiques

CAPÍTOL 3

Gènere i Usos del Temps: Noves Aproximacions Metodològiques¹

3.1. Introducció

Encara que amb antecedents més primerencs, els estudis d'ús del temps es comencen a generalitzar en els anys seixanta en la majoria dels països industrialitzats amb l'objectiu d'obtenir informació sobre la forma de vida de les persones². Les causes que contribueixen a explicar l'auge d'aquest tipus d'estudis i la seva posterior consolidació tenen a veure amb: els importants canvis en l'estructura demogràfica i les formes familiars, les transformacions en l'estructura productiva industrial, la massiva (re) incorporació de les dones al mercat de treball i la invisibilitat del treball familiar i domèstic, l'expansió d'un sector econòmic d'oci i mitjans de comunicació i l'increment del temps dedicat a desplaçaments (almenys en les grans ciutats).

Els estudis d'ús del temps habitualment ofereixen informació sobre el "rellotge" quotidià de la població: el que les diferents persones realitzen les 24 hores del dia d'acord amb diferents variables significatives. L'objectiu d'aquest article és anar més enllà de constatar que dones i homes manifesten

¹ Aquest capítol ha estat publicat a la Revista d'Economia Crítica, no 1. abril de 2003, pp 129-152 ISSN: 1696-0866, amb el títol "Género y usos del tiempo: nuevos enfoques metodológicos" per Cristina Carrasco i Màrius Domínguez

² Aquestes aportacions són amplíssimes i han vingut bàsicament del camp de la sociologia. Les primeres referències obligades a nivell internacional són els treballs de Szalai, 1972 i Gershuny i Jones, 1987. A nivell espanyol, ha estat M. Ángeles Durán la pionera en aquest tipus d'estudis i, sense cap dubte, qui més l'ha treballat. Podem citar com a referències bàsiques els seus treballs de 1988 i 1991.

rellotges socials diferents i desiguals. Sense pretendre abordar els aspectes més subjectius que presenta l'estudi del temps, es tracta d'oferir noves possibilitats metodològiques -des de l'anàlisi d'un diari d'ús del temps³- que permetin obtenir una informació més acurada i més completa del que implica l'organització del temps diari en la vida de les persones, particularment en l'estudi del treball: mercantil i familiar domèstic.

Abans d'entrar directament en l'anàlisi d'un diari d'activitats, ha semblat important incloure una reflexió més conceptual sobre els diversos significats del temps que transcendeixen la idea del simple "temps-rellotge", això ajuda a situar la problemàtica sobre el temps i el seu tractament des de les diferents disciplines i permet establir els límits de l'estudi de l'ús del temps a través de la informació d'un diari. D'aquí, que l'article s'iniciï amb un breu comentari sobre les diferents dimensions -tant objectives com subjectives- que manifesta el temps, la limitada conceptualització que d'ell ha realitzat l'economia, les aportacions més enriquidores d'altres disciplines socials, les noves línies d'investigació que s'obren amb els estudis d'ús del temps i els límits analítics d'aquest tipus de metodologia.

3.2. El temps: de "recurs escàs" a "construcció cultural" multidimensional "

Les diferents dimensions des d'on s'ha d'abordar l'anàlisi de l'ús del temps continua essent avui un tema d'investigació de la sociologia econòmica i, de

³ La informació s'ha obtingut del diari d'activitats de l'enquesta "EPA alternativa" realitzada a la ciutat de Barcelona, 2000. Aquesta enquesta és part d'un projecte més ampli que amb el títol "Medición y valoración del trabajo familiar doméstico. Propuesta de una EPA alternativa" ha estat realitzat per un grup de recerca de la Universitat de Barcelona dirigit per Cristina Carrasco i constituït per Anna Alabart, Màrius Domínguez i Maribel Mayordomo per l'Institut de la Mujer.

forma molt particular, dels estudis amb perspectiva de gènere. No obstant això, l'economia, des de la seva tradició dominant, ha estat molt poc sensible a aquesta problemàtica i manté una visió molt simplificada del significat del temps, la seva utilització i les seves repercussions en la vida de les persones. Les línies que segueixen ofereixen un breu itinerari conceptual que va des del temps (econòmic) com a recurs escàs al complex temps multidimensional.

L'interès pels estudis sobre el temps en economia apareix acompanyant a l'anàlisi de l'organització i el control del temps en la producció industrial capitalista⁴. L'anomenada eficiència econòmica apareix lligada a tot un conjunt de processos de racionalització i d'intents de control del temps. No és estrany llavors que, en les societats industrialitzades, tingui lloc com a fenomen específic la mercantilització del temps. Des d'aquesta perspectiva, tot temps no mercantilitzable, és a dir, no transformable en diners, seria "temps perdut".

Més en particular, des de les aproximacions econòmiques dominants, el temps s'ha tractat com un "recurs escàs" amb característiques d'homogeneïtat, que permet reduir el seu tractament a termes de simple quantitat. Els problemes d'assignació del temps derivats de la seva concepció de recurs escàs, es resolen a través d'una simple elecció personal entre les quantitats dedicades a treball mercantil i oci (com fan els models simples de l'anàlisi del mercat laboral) o introduint la diferència entre treball mercantil, oci i treball domèstic⁵. Les teories del capital humà

⁴ Una referència interessant sobre la relació entre temps de treball mercantil i vida quotidiana és Thompson, 1967.

⁵ Mincer, 1962 és el primer que apunta la conjectura que el salari, particularment en les dones casades, no només afecta la distribució de temps entre treball de mercat i oci, sinó també a la distribució entre treball de mercat i treball domèstic.

desenvolupen teòricament aquestes qüestions⁶. Plantegen un estret vincle entre el valor del capital humà (considerat com a factor essencial de desenvolupament econòmic) i el valor del temps humà (recurs escàs necessari per adquirir capital humà). D'on es dedueix que, a major desenvolupament econòmic d'una societat -a major acumulació de capital humà- major serà la "qualitat" de les persones, amb la qual cosa, pot augmentar progressivament el preu dels béns intensius en "factor temps humà" respecte del preu dels béns materials no "intensius en temps humà". Els nous conceptes introduïts per la teoria del capital humà no esgoten el seu camp d'aplicació en el mercat laboral i es desplacen a la família, establint que el major vincle entre família i economia és el valor del temps humà. En ser el "factor temps" limitat, la seva assignació a activitats no mercantils vindrà analitzada i valorada pels mateixos criteris d'eficàcia i cost d'oportunitat que el temps mercantil. Els models desenvolupats per la Nova Economia de la Família utilitzen aquest desenvolupament teòric per a l'estudi de l'assignació del temps dels membres de la família⁷.

En definitiva, des de l'economia (dominant) es considera que el temps és homogeni, té preu de mercat d'acord al "capital humà" incorporat en la persona i és assignat a nivell individual a les diferents activitats. D'aquesta manera, els temps no mercantils (que, almenys pel que fa a treball, són utilitzats bàsicament per dones) es fan invisibles i només poden arribar a ser reconeguts en la mesura que siguin susceptibles de tenir un referent mercantil.

⁶ La teoria del capital humà va ser desenvolupada originalment per Schultz, 1961, 1968 i Becker, 1964.

⁷ La referència bàsica és Becker, 1981. Un ampli comentari a la teoria que recull també les crítiques des de l'economia feminista es pot veure a Carrasco, 1991. Posteriorment han aparegut extensions de la teoria (i també noves crítiques), però el nucli teòric manté l'essència de les elaboracions originals.

D'aquesta manera, l'economia, com a disciplina acadèmica, s'ha dedicat gairebé de forma exclusiva a les activitats anomenades econòmiques que es realitzen amb temps mercantilitzable enviant als llindars d'allò no-econòmic a totes les restants. Aquesta forma de valorar el temps guarda relació amb un personatge representatiu utilitzat en l'economia dominant, el "*homo economicus*", al qual només se li coneix activitat mercantil. En qualsevol cas, el més preocupant és que l'estudi de les "activitats econòmiques" es realitza de forma independent, com si fos possible entendre-les i analitzar-les al marge de les de no-mercat, com si no depenguessin per a la seva realització d'aquest temps "socialment desvaloritzat".

Altres disciplines -sociologia, història, antropologia- en particular les aproximacions de gènere interdisciplinàries, han desenvolupat altres formes d'aproximació a l'estudi del temps i el treball. Es considera que no tot el temps és diners, no totes les relacions humanes estan exclusivament governades pel temps mercantilitzat, no tots els temps són iguals ni tot temps de treball és remunerat. Existeixen altres temps constituïts a l'ombra de l'economia, de l'hegemonia i del poder. Altres temps no calculables en termes monetaris, raó per la qual tradicionalment s'havien fet invisibles, al quedar fora de les relacions d'ocupació⁸.

Les investigacions feministes -que des dels anys vuitanta es centren en la recerca de formes de superació de les velles perspectives dualistes (androcèntriques) d'anàlisi seran, fonamentalment, les que estudiaran els anomenats "temps generadors de la reproducció" que consideren els temps

⁸ Aquests aspectes estan molt ben tractats en Adam, 1999.

que cauen fora de la hegemonia dels temps mercantilitzats (Adam, 1999). Aquests inclouen temps necessaris per a la vida: cura, afectes, manteniment, gestió i administració domèstica, relacions i oci ... que, més que temps mesurat i pagat, són temps viscut, donat i generat, amb un component difícilment quantificable i, per tant, no traduïble en diners. Aquestes noves perspectives sobre el temps i el treball han posat de manifest les relacions de poder i la desigualtat de gènere que s'amaguen darrere de la forma mercantil de valorar el temps⁹.

A més, aquests estudis demostren que el temps real de la vida de les persones, lluny de ser homogeni, està caracteritzat per diferències importants que no permeten intercanviar perfectament unes hores i altres. Les raons d'aquesta heterogeneïtat tenen a veure amb diferents situacions: els condicionaments que estableixen els cicles naturals sobre el gènere humà, els costums i convencions socials en la forma de satisfer determinades necessitats humanes –sobretot en aquelles que tenen un elevat component relacional (pautes de menjar, ...) - i el caràcter col·lectiu de moltes activitats socials.

En relació a aquestes últimes, cal destacar, d'una banda, les activitats que tenen lloc en l'àmbit familiar. Aquí la dependència és òbvia: en la mesura que part important de les activitats que es realitzen en aquest espai són activitats de cura i relació de les persones, requereixen, en molts casos, de presències compartides, condicionades sovint pels temps de vida. D'altra banda, aquelles que no necessàriament tenen lloc dins de la llar. Aquestes abasten un ampli conjunt d'activitats: formatives, de participació en la vida

⁹ Al respecte, es poden consultar els articles recollits en el llibre de Borderías, Carrasco i Alemany, 1994, Folbre 1994, Bonke 1995, Del Re 1995, Himmelweit, 1995.

institucional i col·lectiva, de relacions familiars, d'oci, etc que pressuposen totes elles una important interrelació personal.

Així doncs, el camp d'acció de cada persona, la seva capacitat per desenvolupar una vida satisfactòria està condicionada tant pel temps que tingui disponible més enllà de la seva jornada laboral mercantil (segons nombre d'hores i distribució), com per la configuració dels seus horaris en les diferents dimensions¹⁰, de manera que podrà aconseguir majors nivells de satisfacció aquella persona que tingui una jornada laboral més adequada a la realització d'altres activitats. Ara bé, això no funciona igual per a homes i dones: sabem que la dedicació a les activitats de cura i manteniment de la vida, a més d'estar condicionades per les jornades laborals, estan determinades bàsicament per raons de gènere.

En relació a això, els estudis sobre "l'ús del temps" han aportat una informació rellevant contribuint de forma important a posar de relleu les diferències entre dones i homes en l'adjudicació per sexe dels diferents treballs i de les diferents activitats realitzades en cada àmbit (familiar i mercantil). Aquests estudis no s'han limitat només al camp de la mesura, sinó que han significat reflexions i investigacions sobre les desigualtats en l'ús del temps, les "donacions" històriques de temps des de les dones cap als homes, les implicacions que l'ús diferenciat del temps tenen en la participació de dones i homes, etc. D'aquesta manera, es presenten com un instrument bàsic, tot i que amb certes limitacions, per a l'anàlisi de les interrelacions i condicionaments dels temps entre les diferents dimensions.

¹⁰ Naturalment que hi ha altres aspectes que condicionen que una persona pugui tenir una vida satisfactòria, com són els seus ingressos monetaris o el seu estat de salut. Aquí, pel tema que ens ocupa, ens referim només a les qüestions relacionades amb l'organització del temps.

Tot i que les enquestes "d'ús del temps" suposen un punt d'inflexió metodològic en l'anàlisi del temps, presenten algunes limitacions. Limitacions que deriven de la pròpia naturalesa del concepte de temps. A mesura que "el temps" s'ha anat convertint en objecte d'estudi de les diferents disciplines, han anat sorgint noves dimensions que li atorguen una complexitat d'anàlisi i de definició conceptual cada vegada més gran. Les disciplines socials i, en particular, les anàlisis que utilitzen la perspectiva de gènere, han qüestionat la idea del temps com una cosa natural, i ens recorden que es tracta d'una construcció conceptual cultural "que ha esdevingut natural en haver-se assimilat, en la cultura occidental, (la idea de temps) a la seva dimensió física i cronometrable, oblidant que el calendari i el rellotge són convencions humanes "(Torns 2001: 140).

Els estudis d'ús del temps ofereixen informació sobre allò que les persones han fet, sobre com han distribuït el seu temps entre les diferents activitats. No obstant això, com s'ha comentat, el temps manifesta diferents dimensions¹¹, gairebé impossibles algunes d'elles d'analitzar des dels estudis d'ús del temps. Hi ha un temps més objectiu, susceptible de ser mesurat i quantificat, regulador de les diferents activitats de les persones. El temps industrial presenta bàsicament aquestes característiques, i no és per casualitat, com mostra Thompson (1967), que el rellotge esdevé en mans de l'ocupador/a un instrument de control de la jornada de treball. Aquest temps de treball mercantil objectivat és el que en les nostres societats capitalistes ha pres la forma de diners. No obstant això, fins i tot en el temps mercantilitzat hi ha aspectes "no mesurables" però que afecten notablement a la vida de les persones. Ens referim als conflictes d'organització del temps

¹¹ Aquests aspectes estan ben tractats en Torns, 2001 i Murillo, 2001.

derivats de les noves pautes de flexibilització temporal imposades per les empreses: les jornades laborals no negociades prèviament, les formes de treball "on call", etc. Els estudis d'ús del temps, oferiran informació sobre les hores dedicades a treball de mercat, però no tindrà informació sobre com o qui va decidir sobre aquesta jornada laboral i com afecta la vida quotidiana de les i els treballadors.

D'altra banda, hi ha un temps més subjectiu, difícilment mesurable, entès com aquell que no es materialitza en cap activitat concreta, destinat a tasques invisibles, però que reclamen concentració i energies de la persona (Murillo, 2001). Més encara, hi ha una segona dimensió de la subjectivitat que incorpora aspectes molt més intangibles, representats per la subjectivitat de la pròpia persona, materialitzats en l'experiència viscuda. Aspectes que tenen a veure amb els desitjos, que tenen lloc en l'organització de la vida i en les relacions, que donen sentit a la vida quotidiana. Un temps significatiu que representa el caràcter social de l'experiència, mai deslligat de l'experiència mateixa. Dit en paraules de Vantaggiato (2001), "el temps que queda" (després d'haver dedicat 24 hores del dia a altres tasques)¹².

Finalment, es pot parlar del "temps propi" o temps per a si, entès com aquell que existeix més enllà del que s'empra per cobrir les necessitats personals, i sobre el qual es poden prendre decisions sobre la seva assignació¹³.

Això estaria significant que el temps en si mateix no seria un valor, ja que podria ser que s'ocupés en alguna cosa que a la persona no li interessi. No

¹² Vantaggiato està fent referència a una experiència femenina de la temporalitat, que considera els múltiples aspectes de l'existència.

¹³ La idea de "temps propi" és ambigua, ja que les decisions sobre l'assignació del temps no estan lliures de pressions culturals i socials.

seria un valor si no es té la llibertat i la possibilitat real d'apropiar-se d'aquest temps. Per exemple, és possible que determinats grups de població, com les dones grans vídues o els captaires, no considerin el temps com un valor, més aviat, "no saben què fer amb el temps". En definitiva, amb mesures exclusivament quantitatives que responen més a una lògica productivista masculina, s'oculten o difuminen les dimensions més qualitatives del temps, aquelles més pròpies de l'experiència femenina lligades al cicle de vida i a l'atenció i cura de les persones.

Actualment i, de manera particular, les dones estan vivint situacions complexes d'organització del temps i del treball, com a resultat d'estar simultàniament en dos espais -la llar i el mercat- que funcionen amb categories diferents del temps . Aquesta nova situació, que està afectant la vida, el treball i el benestar -fonamentalment de les dones- amb un futur encara incert, és conseqüència de dos processos: canvis en l'organització de la producció i del treball ("processos de flexibilització") i canvis en l'estructura familiar amb una major participació laboral femenina. En conseqüència, l'estudi de com les persones estan distribuint el seu temps entre les diferents activitats i tota la informació que se'n pugui derivar, és avui una necessitat imperiosa.

Les línies d'anàlisi que es desenvolupen a continuació apunten en aquesta direcció. Es pretén obrir noves vies per estudiar diferents aspectes del temps, encara que som conscients que es tracta d'un camp limitat. Precisament, si hem fet aquesta reflexió conceptual prèvia sobre les diferents dimensions del "temps" ha estat, d'una banda, per fer palès l'estretor de mires de l'economia en el tractament del temps i, de l'altra, per advertir que l'anàlisi del temps no s'esgota amb els estudis dels diaris d'activitats. Cal continuar en la recerca de noves metodologies que permetin

recollir els diferents aspectes del temps que afecten -amb una forta component de gènere- la nostra vida social, laboral, econòmica i política.

3.3. Els estudis sobre l'ús del temps: aspectes metodològics en l'anàlisi del treball de dones i homes

Tal com s'ha comentat anteriorment, en els anys 80 i 90 es van consolidar a Espanya, com camp d'anàlisi, els estudis sobre l'ús del temps. Aquestes investigacions tenien com un objectiu fonamental determinar el nombre d'hores que les persones dedicaven a certes activitats, presentant comportaments, perfils i usos del temps diferenciats segons certes variables sociodemogràfiques (per sexe, edat, categoria social, urbà-rural, etc) i per dies laborables o festius. Les perspectives analítiques utilitzades han estat bàsicament l'anàlisi bivariada entre les activitats i el temps de dedicació a aquestes segons variables diferenciadores o anàlisi multivariades per construir tipologies d'ús del temps.

Les limitacions que presenten els estudis habituals sobre l'ús del temps, ens han conduït a plantejar noves perspectives d'anàlisi que tenen en compte aspectes rellevants en la vida de les persones: la interrelació dels temps dedicats a les diferents activitats dels membres de la família; la interrelació entre les diferents activitats que trenqui la imatge de les activitats com departaments separats i compartimentats; anàlisis que permetin demostrar el que altres estudis han assenyalat respecte a que certes activitats es realitzen de forma simultània a altres, quedant ocultes i no registrades com activitats principals; i finalment, la necessitat d'anàlisis que permetin reconstruir un dia de les persones.

A continuació es desenvolupen aquestes noves aproximacions. No obstant, ha semblat convenient iniciar amb una anàlisi més tradicional en relació al nivell social i el cicle vital perquè permet situar la problemàtica general. També volem advertir que l'objectiu de l'estudi és fonamentalment metodològic, d'aquí que no es trobarà una anàlisi exhaustiva de la informació¹⁴.

3.3.1 Cicle vital i nivell social: aspectes diferencials del treball de les dones

En aquest apartat es proporciona una primera visió global de les diferències entre dones i homes en les diferents activitats segons el nivell social i la posició en el cicle vital. El nivell social es construeix a partir del nivell educatiu, el nivell salarial i la categoria socioeconòmica; i la posició en el cicle vital, a partir de l'edat i la tipologia de la llar.

En primer lloc, és destacable com els resultats mostren que el nivell social no és una dimensió explicativa de les diferències entre dones i homes. Sinó que aquestes es presenten de forma més o menys anàloga en tots els nivells socials. En canvi, sí que hi ha diferències entre les mateixes dones. A més

¹⁴ El diari d'on s'ha extret la informació està dividit en 5 grans blocs: necessitats i cures personals; treball de mercat, estudi i formació; treball familiar domèstic; temps lliure i oci; i desplaçaments. Cadascun d'ells es subdivideix en diverses tasques més específiques. En particular, el treball familiar domèstic es classifica en tres blocs: treball domèstic tradicional; compres, serveis i gestions; treball de cura a menors i a persones adultes malaltes o ancianes. La recollida d'informació en el diari es va realitzar per intervals de mitja hora. És un interval ampli que té l'avantatge que és més fàcil recordar les activitats desenvolupades cada mitja hora, però té el desavantatge que en un mateix espai de temps es poden realitzar dues o més activitats. Per a l'anàlisi s'utilitza el total de diaris recollits (496) dels quals 276 corresponen a dones i 220 a homes.

categoria socioeconòmica, major nivell d'estudis i major nivell d'ingressos, augmenta la participació en el mercat laboral. En relació amb el treball familiar i domèstic, la participació de les dones no varia segons el nivell social, però sí s'observa una tendència a augmentar les hores de dedicació en els nivells socials més baixos. Aquestes diferències per nivell social són menys clares en els homes.

Aquests resultats estan reflectint una diferència entre les dones en relació amb els treballs assenyalada en diversos estudis: les dones de situació social més alta i majors ingressos s'incorporen més al mercat de treball perquè, analitzant el "cost d'oportunitat", els seus ingressos els permeten assumir els costos familiars ocasionats per la seva incorporació al mercat (serveis domèstics contractats en el mercat), cosa que no succeeix amb les dones d'ingressos més baixos. Aquest càlcul mostra que es continua assumint que el treball familiar i domèstic és treball de dones i que si aquestes s'incorporen al mercat és el seu problema resoldre les noves despeses ocasionades. En el cas dels homes, s'entén que tots ells s'han d'incorporar al treball de mercat (treball masculí), i per tant, la seva participació és relativament homogènia en aquesta activitat. I, en la seva participació en el treball familiar i domèstic sembla que el nivell social té molt poca importància.

D'altra banda, l'estudi de l'ús del temps entre dones i homes segons la posició en el cicle vital es destaca com a molt significativa. Pel que fa a l'anàlisi per edats, l'anàlisi dels temps de treball i d'oci assenyala una pauta de comportament diferent per a dones i homes, mostrant les desigualtats de gènere: les primeres s'integren cada cop més al mercat de treball, però continuen assumint la part més important del treball familiar i domèstic, en

particular, en etapes del cicle vital que suposen la presència de menors a la llar.

En canvi, els homes no veuen alterada la seva participació en el mercat ni en el treball familiar i domèstic d'acord al cicle vital, ja que aquests majoritàriament participen en el treball familiar domèstic quan el substitueixen pel treball de mercat (quan es jubilen), però, en els períodes més complicats que requereix realitzar dues activitats simultàniament, per la presència de menors a la llar, és quan els homes redueixen la seva participació en les tasques de la llar. Això permet concloure que l'edat no és un factor clau ni determinant en la realització de treball familiar domèstic, encara que sí en la incorporació al treball de mercat.

Cada vegada més les diferències per sexe en la participació en el treball de mercat es van diluint, en canvi, les diferències de gènere es mantenen en la participació en el treball familiar i domèstic.

Si es considera ara l'anàlisi d'acord amb la tipologia de llars¹⁵ (Taula 3.1) destaca que, en relació amb la càrrega global de treball o treball total, les dones realitzen més hores que els homes en tot tipus de llars, essent les llars unipersonals masculines i femenines les més semblants. Les diferències més importants corresponen a les llars constituïdes per parella i fills/es i parella i fills/es i altres: les dones augmenten el seu treball familiar i domèstic quan hi ha dependents a la llar, fonamentalment nens/es, fet aquest que correspon a un comportament "natural" (de naturalesa) ja que són persones que necessiten cura directa.

¹⁵ Es tenen en compte els tipus de llars més habituals: unipersonals, parella sense fills/es, parella amb fills/es, monoparentals, monomarentals i parella amb fills/es més altres. Quan es considera segons tipus de llar, cal recordar que el nombre d'hores dedicades a l'activitat es refereix a totes les persones de 16 anys o més que hi viuen.

Tot això permet concloure que tot el treball de cura i atenció a les persones que es realitza a les llars segueix considerant-se un treball de dones; els homes només ho fan en major mesura quan viuen sols. En el moment de conviure amb una dona, aquesta assumeix tant el treball dels fills/es com el dels homes adults. Novament aquesta situació corrobora la idea dels homes com a persones dependents de les dones. Això condueix a una diferència entre les pròpies dones: les seves problemàtiques en quant a distribució i ús del temps seran molt diferents d'acord a la fase del cicle vital que estiguin vivint. En canvi, el treball familiar i domèstic que realitzen els homes no depèn de la fase del cicle vital, o si depèn és en sentit contrari: davant la presència de persones dependents a la llar, els homes disminueixen el seu treball familiar i domèstic. I això permet concloure que, en general, els homes sempre disposen de més lleure que les dones i la diferència és més gran quan hi ha persones dependents que atendre a la llar.

Taula 3.1: Temps mitjà (hores per dia) i percentatge de dedicació a les activitats de treball mercantil, treball familiar i domèstic i al temps de lleure per tipologia de llars

		Home			Dona		
		<i>social</i>		<i>participant</i>	<i>social</i>		<i>participant</i>
		Mitjana	%	Mitjana	Mitjana	%	Mitjana
Treball de mercat	Unipersonal	2,86	44,4	6,44	1,84	32,3	5,70
	Parella	3,02	35,7	8,46	1,45	19,0	7,59
	Parella amb fills	3,70	45,1	8,20	2,35	35,0	6,70
	Monoparental	2,50	40,0	6,25	2,00	100,0	2,00
	Monomarental	2,00	25,0	8,00	5,20	65,4	7,95
	Parella amb fills +altres	0,97	12,5	7,75	3,08	38,5	8,00
	Total	3,59	43,2	8,31	2,42	35,5	6,83
Treball familiar domèstic	Unipersonal	3,01	100,0	3,01	4,71	93,5	4,41
	Parella	2,56	90,5	2,83	5,14	100,0	5,14
	Parella amb fills	1,87	70,7	2,64	5,06	89,8	4,55
	Monoparental	2,77	100,0	2,77	2,00	100,0	2,00
	Monomarental	0,17	25,0	0,67	2,63	84,6	2,23
	Parella amb fills +altres	4,40	87,5	5,02	4,39	84,6	3,72
	Total	2,14	77,3	2,77	4,78	91,3	4,36
Oci i temps lliure	Unipersonal	4,99	94,4	5,29	4,87	96,8	4,71
	Parella	5,25	100,0	5,25	3,91	100,0	3,91
	Parella amb fills	4,68	96,2	4,87	4,05	95,6	3,87
	Monoparental	4,03	100,0	4,03	0,50	100,0	0,50
	Monomarental	4,85	100,0	4,85	3,09	92,3	2,86
	Parella amb fills +altres	5,24	100,0	5,24	3,34	84,6	2,83
	Total	4,77	95,9	4,97	4,05	95,7	3,88

Font: Elaboració pròpia. EPA alternativa, 2000

Nota: El temps social és l'utilitzat pel conjunt de la població i el temps per participant és el d'aquells/es que realitzen l'activitat corresponent

3.3.2 Participació de dones i homes en tots dos treballs

Un dels objectius fonamentals del projecte era analitzar els temps de treball des de diverses aproximacions per obtenir la màxima informació possible de les diferents combinacions de treball que realitzen les persones. I això per tal de poder recollir i visualitzar els possibles conflictes entre ambdós treballs, sobretot en el cas de les dones. Per tant, el propòsit era analitzar com homes i dones, en les mateixes condicions en el treball de mercat, participen de forma molt diferent en el treball familiar i domèstic i, com a resultat, en el temps lliure.

En primer lloc, es va analitzar la població en general per veure les diferències entre dones i homes i, posteriorment, segons la tipologia de les llars. Més concretament, es discutiran els temps de treball per a una tipologia de llar específica: dones i homes que viuen en parella (amb o sense fills/es) per analitzar què passa quan tots dos sexes conviuen.

En aquest sentit es va construir una tipologia de treball de mercat¹⁶ i es va analitzar tant el percentatge de participació com els temps mitjà de dedicació al treball familiar, domèstic i l'oci (Taula 3.2). Els resultats mostren que en relació al treball familiar i domèstic, la participació femenina (per a totes les categories de treball de mercat) és sempre elevada, i més gran que la masculina.

¹⁶ Per a l'anàlisi, la població ocupada en el mercat s'ha classificat segons el nombre d'hores setmanals de dedicació en: població no ocupada, subocupada (menys de 10 hores), jornada a temps parcial (més de 10 hores i fins a 30 hores), jornada a temps complet (més de 30 hores fins 40 hores) i sobreocupada (més de 40 hores).

Taula 3.2: Temps mitjà (hores per dia) i percentatge de dedicació al treball familiar i domèstic i al temps de lleure segons sexe i tipologia de treball mercantil.

Tipologia de treball de mercat		Treball familiar i domèstic			Oci i temps lliure		
		<i>social</i>		<i>participant</i>	<i>social</i>		<i>participant</i>
		Mitjana	%	Mitjana	Mitjana	%	Mitjana
No ocupada	Home	2,70	80,7	3,35	6,24	98,8	6,31
	Dona	5,41	93,3	5,80	4,57	98,7	4,64
Subocupada	Home	2,92	100,0	2,92	4,52	100,0	4,52
	Dona	2,35	75,0	3,13	5,27	100,0	5,27
Jornada temps parcial	Home	1,42	69,2	2,05	4,08	100,0	4,08
	Dona	4,31	93,8	4,60	3,42	100,0	3,42
Jornada temps complet	Home	2,10	74,2	2,83	3,84	98,4	3,90
	Dona	2,81	91,2	3,08	2,84	94,7	3,00
Sobreocupada	Home	1,45	75,4	1,93	3,81	87,7	4,34
	Dona	2,59	82,8	3,13	2,43	75,9	3,21

Font: Elaboració pròpia. EPA alternativa, 2000

Nota: El temps social és l'utilitzat pel conjunt de la població i el temps per participant és el d'aquells/es que realitzen l'activitat corresponent

Aquest tipus d'anàlisi permet comprovar com, novament, les diferències més significatives entre dones i homes es donen en tenir en compte el nombre d'hores dedicades al treball familiar i domèstic, ja que cal destacar com la població no ocupada femenina dobla en hores a la població no ocupada masculina i la que treballa a temps parcial triplica la masculina. En canvi, per al temps de lleure la relació és la inversa, són els homes no ocupats el grup de població que compta amb major temps d'oci. És a dir, les

dones que participen menys en el mercat de treball, dediquen més hores a treball familiar i domèstic, en canvi, els homes que dediquen poc temps al mercat, gaudeixen de més temps d'oci.

A més, mostra el que podem considerar una de les situacions crítiques, no només en relació al nombre d'hores de treball, sinó pels conflictes de combinació de tots dos treballs: persones que treballant en el mercat amb jornada a temps complet o sobreocupades, realitzen setmanalment almenys 20 hores de treball familiar i domèstic (en aquesta situació es troba el 88,4% de les dones ocupades en les condicions assenyalades i el 38,7% dels homes).

Realitzada aquesta primera aproximació, era d'interès complementar aquest resultat amb l'anàlisi del treball de les persones que viuen en parella, en un doble sentit. En primer lloc, es considera la quantitat de treball familiar i domèstic i de treball de mercat que realitza cada un dels cònjuges segons la situació mercantil de cada un d'ells. Així, interessa, per exemple, el temps dedicat a treball familiar i domèstic i treball de mercat per les dones "a temps complet" en el mercat en relació als homes d'aquesta mateixa situació.

A continuació, es consideren novament els treballs que realitza cada un dels cònjuges però ara creuant les diferents situacions mercantils que presenten les dues persones. En ambdues anàlisis només es fa referència als casos que numèricament són significatius, encara que les possibilitats són, naturalment, molt més extenses.

Taula 3.3: Temps mitjà (hores per dia) de dedicació al treball de mercat i al treball familiar i domèstic segons sexe i tipologia de treball mercantil.

Parelles amb fills/es		Treball de mercat				Treball familiar i domèstic			
		Home		Dona		Home		Dona	
		<i>social</i>	<i>particip.</i>	<i>social</i>	<i>particip.</i>	<i>social</i>	<i>particip.</i>	<i>social</i>	<i>particip.</i>
No ocupada	Dona	3,95	8,49	-	-	2,22	2,89	6,78	6,95
	Home	-	-	1,07	6,4	3,04	4,29	4,83	5,04
Temps parcial	Dona	4,08	8,17	2,83	5,66	2,87	3,45	5,48	5,48
	Home	4,89	5,71	3,89	6,81	2	2	5,44	5,44
Temps complet	Dona	7,27	8,59	6,88	7,5	2,22	2,62	2,95	2,95
	Home	5,35	8,03	2,92	6,11	2,41	2,96	5,74	5,74
Sobreocupada	Dona	1,36	9,5	2,75	6,42	2,46	3,45	4,18	4,88
	Home	6,11	9,51	1,45	5,39	2	2,54	6,39	6,64
Total	Dona	4,27	8,44	2,01	6,03	2,35	3	5,66	5,8
	Home	4,17	8,43	2,01	6,03	2,45	3,09	5,66	5,8

Font: Elaboració pròpia. EPA alternativa, 2000

Nota: El temps social és l'utilitzat pel conjunt de la població i el temps per participant és el d'aquells/es que realitzen l'activitat corresponent

En el primer cas, es considera el temps dedicat als dos treballs per dones i homes comparant bàsicament els temps de cada un d'ells quan tenen la mateixa situació mercantil (Taula 3.3). Es constata que totes les dones que viuen en parella realitzen treball familiar i domèstic, no així els homes. A més, per a aquests últims, la seva participació disminueix quan tenen fills/es. Sabent que quan a la llar hi ha persones dependents el treball familiar i domèstic augmenta, això pot estar significat que filles i fills assumeixen la feina que anteriorment realitzava el pare.

Aquestes anàlisis mostren que per a les diferents categories les dones realitzen més treball familiar i domèstic. En canvi, si es tenen en compte, a més a més, les hores dedicades al mercat, els homes en totes les situacions dediquen més hores que les dones, però la diferència és menor que la que hi ha a favor de les dones en el treball familiar i domèstic. D'aquesta manera, la càrrega global de treball sempre és més gran per a les dones, fins i tot quan suposadament no hi ha persones dependents a la llar. Però les dades indiquen que el supòsit no és exacte: de fet, hi ha persones dependents, en aquest cas, els homes.

El segon tipus d'anàlisi que es planteja és el del treball de dones i homes segons la situació mercantil dels dos cònjuges de forma conjunta. Per mostrar la potencialitat d'aquesta perspectiva s'assenyalen els resultats respecte a les parelles amb fills/es (Taula 3.4) on és destacable, en primer lloc, que quan els dos cònjuges són no ocupats mercantils, davant la presència de fills/es, que implica major quantitat de treball familiar i domèstic, els homes disminueixen proporcionalment la seva dedicació a aquesta activitat en relació a quan no hi ha fills/es. Aquestes diferències tan importants entre persones sense cap activitat mercantil reflecteix, una vegada més, que el treball familiar i domèstic continua essent considerat "treball de dones".

Una segona situació clarament desigual es dona amb els homes ocupats a temps parcial. En aquesta situació, si les dones també treballen a temps parcial, la dedicació al treball familiar i domèstic d'aquestes últimes és més del doble que la dels primers, sent la dedicació en hores a la feina de mercat molt similar. Però si les dones estan ocupades a temps complet i treballen aproximadament 2,5 hores més que ells en el mercat, mantenen la seva

dedicació al treball familiar i domèstic, mentre ells la redueixen. Qüestió que mostra novament com fills i filles assumeixen la part de treball que el pare deixa de fer. En aquesta última situació, la càrrega global de les dones seria aproximadament de 6 hores diàries més que la dels homes.

Taula 3.4: Temps mitjà (hores per dia) de dedicació al treball familiar i domèstic segons la situació mercantil d'ambdós cònjuges (parelles amb fills/es).

Situació mercantil	Treball familiar i domèstic			
	Home		Dona	
	<i>social</i>	<i>participant</i>	<i>social</i>	<i>participant</i>
Home no ocupat	Dona no ocupada			
	2,32	3,59	5,33	5,66
Home temps parcial	Dona temps parcial			
	1,75	1,75	4,13	4,13
Home temps complet	Dona temps complet			
	0,38	0,38	4,13	4,13
Home temps complet	Dona no ocupada			
	1,43	1,9	7,88	7,88
	Dona temps parcial			
	2,42	3,38	5,29	5,29
Home temps complet	Dona temps complet			
	2,44	2,44	3,22	3,22
Home temps complet	Dona sobreocupada			
	2	4	4,96	4,96

Font: Elaboració pròpia. EPA, alternativa, 2000

Nota: El temps social és l'utilitzat pel conjunt de la població i el temps per participant és el d'aquells/es que realitzen l'activitat corresponent

Aquestes anàlisis haurien de completar-se i desagregar-se per edats i nivell socioeconòmic i així poder analitzar el comportament de diferents tipus de parelles i situacions.

Com a conclusió general d'aquest bloc es pot afirmar que aquest tipus d'anàlisi mostra com l'estudi de la dedicació de dones i homes als diferents treballs segons tipus de família, ofereix una gran riquesa d'informació. L'observació i discussió de forma més detallada de les diferents situacions possibles, permet afirmar amb major rigor que les desigualtats entre dones i homes són fonamentalment un problema de domini masculí, ja que depèn poc de la quantitat de treball a realitzar i de la situació mercantil dels cònjuges. Això novament apunta a un aspecte comentat anteriorment: la quantitat de treball familiar i domèstic realitzat per les dones normalment està d'acord a les necessitats del cicle de vida, no així la dels homes que es manté força estable (i en valors més baixos) en els diferents moments del cicle vital. D'aquí que calgui insistir en realitzar anàlisis específiques de les dones que estan en les fases crítiques del cicle vital -amb fills/es menors, persones majors dependents, etc.- però no com a situació particular d'elles, sinó per plantejar-la com discussió de cobrir una necessitat social que de moment han assumit les dones.

3.3.3 Anàlisi de les simultaneïtats

L'objectiu d'aquesta part és presentar una aproximació a l'anàlisi de les simultaneïtats -presència de dues o més activitats en la mateixa franja de temps- des de diferents metodologies. La presència de més d'una activitat en la mateixa franja de temps pot significar coses diferents: poden ser activitats realitzades de forma simultània o poden ser activitats correlatives,

és a dir, realitzades una després de l'altra. Per exemple, cuinar i tenir cura d'un menor pot correspondre a qualsevol de les dues situacions. A més, les activitats -particularment les correlatives- poden desenvolupar-se a ritme normal o pot tractar-se d'una "intensitat de treball" (fer-ho tot molt de pressa). Això dóna compte de la importància d'aquest tipus d'anàlisi en l'estudi de l'ús del treball domèstic i familiar. I això perquè, com han mostrat estudis anteriors, el treball de cura no acostuma a registrar-se com l'activitat principal, invisibilitzant-se sota altres activitats que sí que són percebudes i reconegudes com a tals (definició i límits difusos del treball de cura). Així mateix, l'anàlisi de les simultaneïtats permet visibilitzar una altra de les característiques del treball familiar i domèstic: la seva intensificació.

Aquesta perspectiva d'anàlisi comporta dificultats i decisions no arbitràries. En primer lloc, el plantejar-se si són realment simultànies o es realitzen una després d'una altra en la mateixa franja de trenta minuts. Excepte algunes situacions molt clares -com, per exemple, dormir i desplaçar-se- que no poden realitzar-se de forma simultània, amb un diari d'usos del temps és gairebé impossible saber de quina situació es tracta tret que la pròpia persona entrevistada ho detalli.

En segon lloc, l'anàlisi obliga a decidir com distribuir el temps. En el nostre cas, es va decidir dividir el temps de la franja horària de 30 minuts a parts iguals entre les diferents activitats, però es van fer algunes consideracions:

1. Les activitats que pràcticament representen la mateixa tasca (que generalment són les del mateix bloc), com per exemple, compra d'aliments i compra de productes de la llar o alimentar menors i atenció general de menors, es van considerar com una única activitat i es va atorgar tot el temps a una d'elles.

2. Per a aquelles activitats que és impossible realitzar-les de forma simultània -com comprar i veure TV- es va mantenir sempre el temps dividit a parts iguals.
3. En aquelles activitats que es realitzen de forma simultània a "veure televisió" també es va repartir el temps, encara que, en anàlisis posteriors, es va estudiar l'efecte de "tenir la televisió encesa" en certes activitats (sobretot en el treball familiar i domèstic).
4. El temps de treball de cura -activitat que habitualment apareix com simultània- també en una primera anàlisi va compartir el temps amb les activitats simultànies, però posteriorment es van realitzar altres tractaments específics com veurem més endavant.

Graus de simultaneïtats més habituals

Els resultats corroboren com la majoria de simultaneïtats inclouen, en primer lloc, activitats de treball de cura, que es realitzen juntament a activitats de necessitats personals i de treball domèstic tradicional (gairebé un 20% de les simultaneïtats de dues activitats). En segon lloc, es habitual la realització de dues activitats diferents incloses en el bloc del treball domèstic tradicional.

Precisament aquests temps de cura, en no considerar les simultaneïtats, són els que "desapareixen" i no es consideren com l'activitat principal, perquè les persones enquestades respondran que en aquest temps estaven fent altres activitats (tals com per exemple esmorzar o fer el menjar). A més, es mostra una altra de les característiques clau: una intensitat de treball en el sentit de

fer o bé ràpidament una tasca darrera l'altra o ambdues simultàniament, incloent moltes i diverses activitats.

En definitiva, això dóna compte que les situacions més habituals on es realitzen activitats simultànies o es passa d'una activitat a una altra és a la llar. Això no és sorprenent. És precisament una característica de la forma en què tradicionalment s'ha realitzat el treball familiar i domèstic. Diverses autores han estudiat aquesta característica -i qualificació- del "treball de les dones" que reflecteix una capacitat diferent en el treball: la d'organitzar i realitzar simultàniament més d'una tasca, sense que per això es perdi en eficiència. D'altra banda, en el treball de mercat no es recullen les diferents tasques realitzades. Aquest queda pautat pel temps global de treball, cosa que no deixa de ser significatiu. De fet, és l'activitat que marca la pauta d'organització de la resta de les activitats.

En relació al sexe, la majoria de les simultaneïtats són assumpte de dones (més del doble que les realitzades pels homes) i estan absolutament concentrades en el tipus de llar "parella amb fills/es" i en "parella sense fills/es". En raó de l'edat, la sensació és que les dones cuidadores majoritàriament són les mares, en canvi, els homes cuidadors, majoritàriament semblen ser avis. Això representa una situació molt desigual per a dones i homes. Elles es fan càrrec de les persones dependents en les edats actives quan simultàniament estarien realitzant treball de mercat. En canvi, ells cuiden una vegada que ja no realitzen treball de mercat, és a dir, substitueixen un treball per un altre. És conegut que precisament el greu conflicte que enfronten les dones és haver d'assumir els dos treballs de forma simultània. En qualsevol cas, com es va advertir anteriorment, són les dones les que responen a la naturalesa humana: la cura i atenció cal realitzar-la quan es requereix, no quan sigui fàcil realitzar-la.

Les dones a mesura que s'incorporen a la vida adulta assumeixen el que socialment es considera un treball propi del seu sexe i, cada vegada més, ho fan intensificant el seu temps de treball. És a dir, les dones que viuen en parella amb fills/es són en general les que estan intensificant el seu temps de treball, però també ho fan algunes de les que viuen en parella sense fills/es, la qual cosa mostra més clarament el paper diferenciat dels sexes: el primer canvi que experimenten les dones en la seva organització del treball és quan comencen a conviure amb una parella masculina i, el segon, quan tenen fills/es.

El temps de cura

El temps de cura -tant de menors com de persones grans o malaltes- és un dels aspectes més crítics del treball familiar i domèstic, ja que requereix la preocupació -quan no la presència-, més o menys constant d'una persona adulta. A més, les activitats de cura generalment presenten fortes rigideses quant a temps i horaris. Aquests motius són suficients per dedicar-hi un apartat específic.

Tanmateix, les activitats de cura són les que representen majors dificultats per recollir en una enquesta i també -encara que menys- en un diari, sobretot quan es realitzen de forma simultània a altres activitats. Com s'ha comentat anteriorment, si una mare cuida els seus fills mentre fa el sopar, normalment dirà que en aquest temps estava cuinant, la cura i l'atenció és "a més de". Així, fàcilment els temps de cura tendeix a "desaparèixer". Però el problema no és només de simultaneïtats, sinó senzillament que quan no s'està realitzant una activitat concreta de cura -com alimentació o una altra- no es té consciència que s'està cuidant.

Un altre problema que es presenta en relació al que s'entén per cura són els límits d'edat que es consideren en els nens i nenes. És possible que un fill de 14 anys no requereixi la presència constant d'un adult, però sí normalment necessita d'atenció i relació no mancat de tensions. A més, en aquestes edats, les persones creen més treball del que aporten. Limitar -com fan molts estudis- les edats de cura i atenció als 3 o 6 anys, si més no, sembla una mica exagerat (encara que sempre el límit serà arbitrari) i es perd informació¹⁷.

Per donar compte de part d'aquests problemes i apropar-nos una mica més a la realitat de les activitats de cura, en totes les franges on apareix "de forma simultània amb una altra activitat" i anteriorment el temps s'havia repartit entre les dues activitats, ara es considera que l'activitat de cura és la fonamental, de tal manera que se li assigna el total del temps de la franja.

Això permet visibilitzar el que es comentava anteriorment de que el temps de cura de menors en gran part no es percep com a tal. Si s'observa per dia de la setmana, curiosament, la participació en l'activitat tant de dones com d'homes és menor els diumenges: aproximadament 5 punts percentuals. Encara que no sigui una diferència massa important, el curiós és que sigui

¹⁷ Sobre això, voldríem destacar dos aspectes. Un referit a l'edat fixada per considerar a un o una menor com a persona dependent. Es va considerar com edat límit els 10 anys, és a dir, es consideren com llars sense persones dependents aquells on no hi ha persones grans o malaltes i, si hi ha infants, aquests han de ser majors de 10 anys. Aquesta edat -tan arbitrària com qualsevol altra- es va triar per considerar que a aquesta edat és quan els menors comencen a ser més autònoms i no requereixen la presència constant d'un adult, la qual cosa relaxa les rigideses dels horaris. No obstant això, en aquesta situació, hi ha tant de dones com d'homes, en relació a un percentatge important (21,0% i 17,6% respectivament) de llars sense persones dependents i que no obstant això realitzen tasques de cura de menors. Això mostra les diferències de percepció -i, per tant, elements a tenir en compte en els estudis- que significa persones dependents.

menor i aquest canvi, difícilment, es pot explicar pel contingut de l'activitat. Normalment als menors se'ls cuida cada dia, però més els caps de setmana que és quan no assisteixen a cap institució educativa, llavors com és que participen menys persones els diumenges? L'única explicació -a part d'altres possibles minoritàries com que els nens el cap de setmana es van amb els avis- és que el cap de setmana i, en particular, el diumenge, els menors "estan", es viu amb ells -passeig, sortides, menjars, etc.- però tot això no es percep com a treball de cura, s'ha assumit que senzillament formen part de la llar. En canvi, quan es tracta d'activitats concretes, com portar-los al col·legi, es té més noció que és temps dedicat als menors.

D'altra banda, la informació sobre el temps per participant dedicat a aquesta activitat els diferents dies de la setmana ajuda a confirmar l'anterior. Tant per les dones com pels homes, el temps de dedicació augmenta en el mateix sentit en què es redueix la participació, essent el diumenge quan més temps es dedica a l'activitat, que en el cas de les dones dobla el temps d'un dia laborable. Aquest increment del temps de dia laborable a diumenge respon més a la realitat, fet aquest que apunta que les persones que contesten ser participants en cap de setmana tenen més consciència del temps que dediquen al treball de cura. No deixa de ser significatiu que les majors diferències es presenten en diumenge i que es corresponguin amb temps de dones: és un element més que confirma la major simultaneïtat d'aquestes en la realització d'aquest tipus de tasques. Així i tot es podrien haver esperat diferències majors. Si no es manifesten és possible que sigui a que la major causa de la "desaparició" del temps de cura no és tant la simultaneïtat de tasques sinó la "invisibilitat" d'aquest tipus d'activitats: no és que apareguin com a activitats de segona sinó que ja ni tan sols s'esmenten.

3.3.4 Anàlisi de l'ús del temps per franges horàries

En aquest apartat s'intenta aproximar al que pot ser l'organització del temps -la forma de vida- analitzant les activitats per franges horàries, per intentar reconstruir el desenvolupament d'un dia en la vida de les persones. Per això, primer s'han dividit les 24 hores del dia en franges horàries d'acord amb el que podien considerar-se franges d'activitats més o menys habituals. Considerant-se bàsicament hores habituals de dormir, de menjar i d'horaris escolars. En total es consideren set franges horàries com es detalla a la Taula 3.5.

Un cop fixades les franges horàries es van agrupar les diferents activitats en blocs donada l'àmplia desagregació de respostes. Es consideren 8 blocs d'activitats, com es mostra en la llista següent:

Bloc 1: necessitats i cures personals

Bloc 2.1: treball de mercat

Bloc 2.2: estudi i formació

Bloc 3.1: treball domèstic

Bloc 3.2: treball de cura

Bloc 4: temps lliure i oci

Bloc 5.1: desplaçaments per treball de mercat

Bloc 5.2: resta de desplaçaments

Tot i la concentració de les activitats per blocs, continuava existint una gran dispersió tant en les activitats realitzades en exclusiva com en aquelles que es realitzen conjuntament amb una altra dins de cadascuna de les franges horàries. D'aquí que es prengué una segona decisió per poder realitzar

posteriors agrupacions en funció de quina es podia considerar com l'activitat principal¹⁸.

A la Taula 3.5 es mostren els resultats per als dies feiners: es recullen, per a les activitats al nostre objecte rellevants, el percentatge de persones que realitza l'activitat en exclusiva i el percentatge de persones que realitza l'activitat conjuntament amb una altra (valors que apareixen entre parèntesis).

Taula 3.5: Percentatge de persones que realitzen diferents activitats segons franges horàries. Dies laborables.

Franges Horàries	Necessitats i cures personals	Treball de mercat	Treball familiar i domèstic	Treball de cura	Oci i temps lliure
6 – 9	36,2 (58,5)	3,1 (26,8)	0 (24,6)	0 (5,1)	0 (0)
9 – 14	1,1 (42,2)	31,9 (23,4)	5,1 (41)	1,4 (6,8)	0 (15)
14 – 16	6,8 (52,2)	9 (26,1)	1,7 (34,3)	0 (1,7)	2,8 (12,7)
16 – 18	3,4 (14,4)	33,9 (5,7)	7,9 (21,4)	5,1 (7)	14,1 (17,8)
18 – 21	1,7 (22,2)	3,7 (33,9)	5,4 (41)	2 (13,9)	10,2 (33,7)
21 – 24	7,3 (77,7)	1,7 (7,3)	0 (36,4)	0 (11)	3,1 (71,2)
24 – 6	75,4 (23,2)	0,6 (2)	0 (1,4)	0 (2,8)	0 (16,4)

Font: Elaboració pròpia. EPA alternativa, 2000

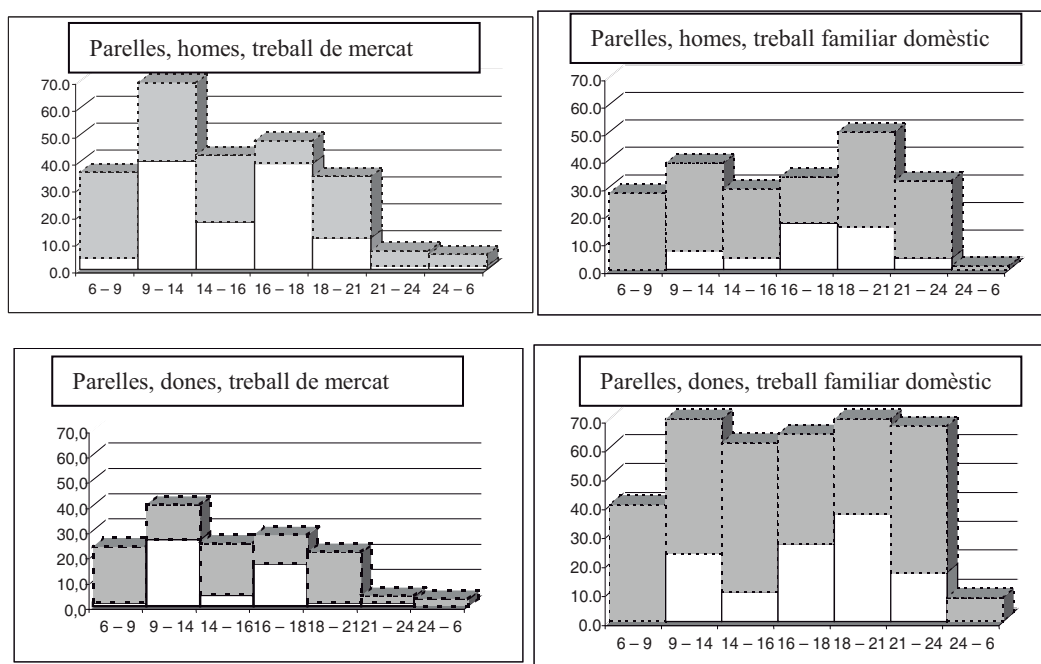
Nota: entre parèntesis percentatge de persones que realitzen l'activitat de forma simultània amb una altra

¹⁸ En primer lloc, en aquelles situacions que numèricament eren poc significatives es van establir criteris de prioritats d'activitats, de manera que si hi havia simultaneïtat d'activitats, l'activitat s'adjudicava al bloc prioritari. L'ordre de prioritats que es va establir va ser: (1) treball de cura, (2) treball domèstic, (3) treball de mercat, (4) estudi i formació, (5) desplaçaments per treball de mercat, (6) resta de desplaçaments, (7) necessitats i cures personals i (8) temps lliure i oci. Això vol dir que si apareix "treball de cura" + qualsevol altre bloc, el temps se li assigna a l'activitat de cura. Si apareix treball domèstic més qualsevol altre bloc (que no sigui de cura) el temps se li assigna a treball domèstic. I, així successivament.

A part de l'activitat "necessitats i cures personals" que apareix en percentatges elevats realitzada en solitari (75,4% i 36,2%) perquè comprèn les hores de dormir, l'única altra activitat que en percentatges elevats es realitza en solitari és el treball mercantil (31,9% i 33,9%). Això d'alguna manera, està simbolitzant que el treball mercantil és l'activitat que determina les jornades de la vida de les persones (de les que realitzen l'activitat, però també, en part, de les altres). La resta de les activitats es combinen de diferents maneres possibles i es realitzen en els temps que deixa lliure el treball mercantil. D'aquí que sigui important analitzar les jornades dedicades als diferents treballs.

Realitzada aquesta anàlisi general, caldria posteriorment estudiar aquests aspectes per grups de població amb característiques determinades, ja sigui de tipologia de llar, d'edat, de tipus d'ocupació, etc. per reconstruir, per franges horàries, la seva organització del dia i, en allò possible, analitzar el comportament dels diferents membres de la llar. Això permetria observar el grau de "flexibilitat" de cadascú i si existeixen franges horàries on els diferents membres de la llar poden establir relacions entre ells: hores d'oci o de menjars. Tants sol com a exemple, es presenten gràficament les anàlisis per a les persones que viuen en parella -que permeten analitzar les diferències que s'observen entre dones i homes tant en treball de mercat com en treball familiar i domèstic- i per a les dones de llars monomarentals.

Gràfic 3.1: Percentatge de realització de treball de mercat i treball familiar i domèstic d'homes i dones que viuen en parella (amb o sense fills/es). Per franges horàries.

Font: Elaboració pròpia. EPA alternativa, 2000

Nota: Els requadres grisos representen el temps en el que es realitza més d'una activitat de forma simultània. Per contra els requadres blancs són aquells en el que no es realitza cap altra activitat.

El gràfic anterior permet observar certes característiques. Respecte a la jornada de treball remunerat podem assenyalar com a més destacable: l'hora de menjar queda clarament establerta entre els dos blocs importants de treball de mercat, mostrant-se com a referent de la jornada; un percentatge important (al voltant del 38%) acaba la seva jornada a partir de les 18:00 hores, és a dir, una jornada que no coincideix amb els horaris escolars, de manera que seria interessant, per tant, esbrinar si les persones amb aquests horaris mercantils tenen fills/es petits que atendre; la franja de 18:00 a 21:00 hores -a diferència de l'anterior- és la que presenta el major

percentatge de persones que realitzen treball mercantil juntament a una altra activitat, la qual cosa ratifica la idea que molts treballadors/es acaben la seva jornada en aquestes hores.

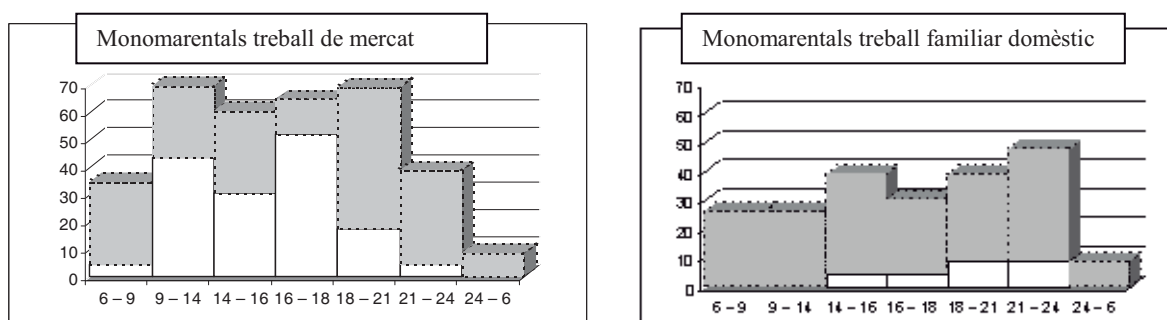
Si observem les dades respecte al treball familiar i domèstic, es destaca com no hi ha franges establertes, es realitza durant tot el dia i majoritàriament en combinació amb una altra activitat. Això mostra una característica fonamental d'aquest treball que el diferencia del treball de mercat: no té horari, mai s'acaba. El treball de cura es realitza fonamentalment entre les 18:00 i 21:00 hores que correspon a la presència de nens/es a la llar.

Al costat d'aquesta descripció general, l'observació dels gràfics mostra a més el comportament diferenciat de dones i homes comentat en pàgines anteriors. L'activitat bàsica d'ells és el treball de mercat i la seva realització en exclusiva assenyala allò principal de la seva jornada diària. La realització de treball familiar i domèstic és secundària, almenys en percentatges i, sobretot, realitzat en exclusiva. Les dones es reparteixen bastant simètricament entre els dos treballs en exclusiva fins a les 16:00 hores (encara que el treball familiar i domèstic presenta una dedicació important de forma compartida). A partir de les 16:00 hores, i a mesura que disminueix el treball de mercat, comença a augmentar la realització de treball familiar i domèstic. En definitiva, el comportament de les parelles en relació al treball manté, en general, els rols tradicionals de cada sexe, assumint elles una part important del treball familiar i domèstic.

La reconstrucció dels temps diaris a partir de les franges horàries per a les dones en llars monoparentals, mostra com el treball d'aquestes dones segueix un model de participació en el mercat molt similar al dels homes que viuen en parella, però amb més participació en el treball de mercat i

menor en el treball familiar i domèstic que els homes. Per a elles, el treball de mercat és l'activitat bàsica al voltant de la qual s'organitza la resta de les activitats. D'aquesta manera, les dones que són les úniques proveïdores d'ingressos dineraris estan obligades a assumir les pautes masculines d'ocupació i realitzar el treball familiar i domèstic "com es pugui". És a dir, el treball i domèstic d'aquestes dones no apareix en exclusiva gairebé en cap franja horària, la qual cosa, d'alguna manera, assenyala les diferents i variades simultaneïtats que es veuen obligades a realitzar. A més, el temps d'oci només apareix en exclusiva a la franja de 21:00 a 24:00 hores.

Gràfic 3.2: Percentatge de realització de treball de mercat i treball familiar i domèstic de les dones de famílies monoparentals. Per franges horàries.

Font: Elaboració pròpia. EPA, alternativa, 2000

Nota: Els requadres grisos representa el temps en el que es realitza més d'una activitat. Per contra els requadres blancs són aquells en el que no es realitza cap altra activitat.

Aquest tipus d'anàlisi s'hauria de completar amb altres que informessin de què succeeix amb els fills i filles d'aquest tipus de llars quan són menors: qui els cuida, com, etc. ja que segurament l'anàlisi d'aquesta situació ajudaria al disseny de les necessàries polítiques socials i d'ocupació.

3.4. Conclusions

En primer lloc, a nivell metodològic cal destacar les possibilitats que ofereix un diari d'ús del temps, en particular, quan forma part d'una enquesta més completa i realitzada a totes les persones de la llar. Això permet, d'una banda, creuar les dades sobre el temps amb diferents tipus de variables que enriqueixen l'anàlisi: tipologia de llar, sectors d'activitat, etc I, d'altra, el fet de conèixer la informació de totes les persones de la llar, permet estudiar el treball o activitat d'una d'elles en relació a les altres persones o les possibilitats d'activitats conjuntes. Això és important perquè les persones habitualment no ens comportem com el personatge representatiu de l'economia -*el homo economicus*- que actua i maximitza sol, sinó que part del nostre temps el dediquem a activitats de relació que impliquen la presència activa o passiva d'altres membres de la família, així com d'altres persones de fora de la llar.

Les exploracions que aquí es realitzen permeten observar diferències entre dones i homes que van molt més enllà de diferències en el nombre d'hores de dedicació a cada activitat. L'anàlisi per cicle vital permet veure clarament com a mesura que dones i homes s'introdueixen en la vida adulta, es va consolidant el model familiar de unipresència masculina / doble presència femenina, aprofundint cada vegada més les desigualtats de gènere. La discussió sobre els temps de treball (en els diferents treballs) per a dones i homes que viuen en parella posa en evidència que les desigualtats entre ambdós sexes poc tenen a veure amb la quantitat total de treball a realitzar o la situació mercantil dels cònjuges, sinó que senzillament són conseqüència de relacions patriarcals. L'intent d'anàlisi de les "simultaneïtats" respon a la crida d'atenció d'algunes investigadores sobre la intensificació del temps de treball de les dones (Floro, 1995), fet que

apareixia tradicionalment com una característica del treball femení i que s'estaria aguditzant en les últimes dècades.

Finalment, l'anàlisi per franges horàries ens acosta al perfil de treball de dones i homes, essent reflexe d'un comportament diferent per a cada sexe: ells centrats en el treball de mercat i elles repartint el seu temps entre els dos treballs. Tot i que la insuficiència de la mostra no hagi permès més exploracions, aquest tipus d'aproximació metodològica també es mostra fèrtil per a l'anàlisi de l'organització del temps de les persones de la llar considerades en conjunt, i així poder observar si hi ha temps de relació familiar. Particularment, interessa analitzar la distribució del temps de treball de les persones ocupades en determinats sectors d'activitat -aquells que tenen horaris o jornades atípiques, com el comerç o l'hostaleria- en relació als temps de treball de la resta dels membres de la llar.

Per tant, voldríem destacar un aspecte que ens sembla fonamental a tenir en compte. La informació que proporciona un diari d'ús del temps és una descripció de la distribució del temps que està realitzant una determinada població. No cal interpretar-la com a resultat de decisions lliures, de desigs, sinó com a conseqüència de forts condicionaments socials previs. El temps determina la vida de les persones a partir d'unes formes d'utilització i distribució socialment pautades en les quals les possibilitats de decisió personal no són homogènies. Dones i homes estan condicionats de manera diferent, però a més, desigual. Les decisions de les dones -no lliures de tensions- sobre si participen o no en el mercat de treball i quin tipus de feina podrien acceptar, estaran fortament limitades per diverses forces socials que dibuixen les seves fronteres: la tradició patriarcal, l'entorn familiar (persones dependents de la llar, condicions econòmiques de la llar, possibles xarxes de dones que pugui crear o dels que pugui

formar part), l'oferta de serveis públics de cura i atenció i les regulacions i característiques del mercat laboral. Elements que exerceixen pressions molt febles sobre les decisions masculines. D'aquesta manera, les dones en acceptar determinades formes d'ocupació -que condicionen la resta dels seus temps- no estan realitzant decisions maximitzadores com diria el llenguatge neoclàssic. Sota relacions de gènere patriarcals, el dilema entre decisions voluntàries i no voluntàries sobre les formes de treball preferides, és un fals dilema. Les institucions (normes socials) i la ideologia (cultura, tradició) pesen per sobre de les decisions individuals.

En definitiva, l'estudi de l'organització del temps i del treball de dones i homes des d'un diari d'ús del temps, ofereix informació decisiva en relació a com s'han "ajustat" de manera desigual homes i dones, tenint en compte un conjunt de consideracions familiars, socials i laborals diferents per a cada sexe. "Ajustament" que moltes vegades pot haver estat obligat i no necessàriament desitjat. A més, cal insistir que l'estudi de l'organització dels temps de vida i de treball, no proporciona informació sobre els aspectes més subjectius del temps discutits anteriorment. Per això serà necessari aplicar un altre tipus de metodologies d'anàlisi.

3.5. Referències

Adam, B. (1999): "Cuando el tiempo es dinero. Racionalidades del tiempo y desafíos a la teoría y práctica del trabajo", *Sociología del Trabajo*, 37, otoño.

Becker, G. (1964): *Human Capital*, NBER, Nueva York.

Becker, G. (1981): *A Treatise on the Family*, Harvard University Press.

Bonke, J. (1995): "Los conceptos de trabajo y de cuidado y atención: una

- perspectiva económica", *Política y sociedad*, 19.
- Borderías, C, Carrasco, C i Alemany, C. (1994): *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, Fuhem-Icaria.
- Carrasco, C. (1991): *El trabajo doméstico. Un análisis económico*, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Colección Tesis Doctorales, Madrid.
- Del Re, A. (1995): "Tiempo de trabajo asalariado y tiempo del trabajo de reproducción", *Política y sociedad*, 19.
- Durán, M.A. (1988): *De puertas adentro*, Serie Estudios, 12, Instituto de la Mujer, Madrid.
- Durán, M.A. (1991): "El tiempo en la economía española" ICE, 695. European Commission, *Employment and Social Affairs* (1998): *Flexible working and the reconciliation of work and family life or a new form of precariouness*, Bruselas.
- Floro, M. (1995): "Women's Well-Being, Poverty and Work Intensity", *Feminist Economics*, 1(3).
- Folbre, N. (1994): *Who Pays for the Kids?* Roudledge. London and New York.
- Gershuny, J. i Jones, S. (1987): *Time Use in Seven Countries*, Dublin, European Foundation.
- Himmelweit, S. (1995): "The Discovery of "Unpaid Work": The Social Consequences of the Expansion of "Work". *Feminist Economics*, 1(2).
- Mincer, J. (1962): "Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply" en *Aspects of Labor Economics*, Lewis (ed.), NBER, Princeton University Press.
- Murillo, S. (2001): "Pacto social o negociación entre géneros en el uso del tiempo laboral" en C. Carrasco (2001) (ed.): *Tiempos, trabajos y género*, Publicacions Universitat de Barcelona, N° 10.
- Schultz, T.W. (1961): "Investment in Human Capital", *American Economic*

Review, vol. 51.

Schultz, T.W. (1968): Valor económico de la educación, Uteha, México (e.o. 1963).

Szalai, A. (1972): The Use of Time, Mouton, The Hague-Paris.

Thompson, E.P. (1967): "Work, time-discipline and industrial capitalism", Past and Present, N° 38.

Torns, T. (2001): "El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad" en C. Carrasco (2001) (ed.): Tiempos, trabajos y género, Publicacions Universitat de Barcelona, N° 10.

Vantaggiato, I. (2001) "El tiempo que me queda". Relación entre el tiempo de la necesidad y el de la libertad" en A. Buttarelli et al., Una revolución inesperada. Simbolismo y sentido del trabajo de las mujeres, Narcea.

CAPITOL 4

Estratègies familiars per satisfer les necessitats de treball domèstic i de cura: una evidència d'Espanya

CAPÍTOL 4

Estratègies familiars per satisfer les necessitats de treball domèstic i de cura: una evidència d'Espanya¹

4.1. Introducció

Per satisfer les necessitats de subsistència i cura dels seus membres, les llars combinen diferents tipus de recursos: temps, treballs, diners i, si existeixen, serveis públics. El temps de treball es distribueix entre temps de treball familiar i domèstic i temps de treball remunerat². Aquest últim permet tenir accés a rendes (salari, jubilacions, pensions); tot i que també les llars poden tenir accés a algun tipus de transferències.

En el model tradicional de família –home guanyador del pa- s'entenia que la subsistència de la llar es realitzava fonamentalment amb dos tipus de recursos: els diners que aportava l'home a través del treball de mercat i el treball domèstic i familiar realitzat a les llars per les dones. Aquest model va ser l'habitual a Espanya durant el govern dictatorial (1939-1975). No obstant això, des de 1978, i l'aprovació de la Constitució espanyola, la vida de les dones espanyoles ha tingut canvis substancials. El seu nivell educatiu ha augmentat de manera tan marcada que avui més dones que homes es graduen cada any en les universitats espanyoles, passant de 42% l'any 1980 al 60,9% el 2008 (Murillo, 1983; Ministeri d'Educació i Ciència, 2009b).

¹ Aquest capítol ha estat publicat a la revista *Feminist Economics*, no 17:4. 2011, pp 159-188, amb el títol “Family Strategies for Meeting Care and Domestic Work Needs: Evidence from Spain” per Cristina Carrasco i Màrius Domínguez.

² Per treball familiar i domèstic ens referim al treball no remunerat que es realitza a la llar, que inclou el treball domèstic no remunerat (planxar, rentar, netejar i altres) i el treball de cura no remunerat (la cura dels nens, la cura dels malalts o ancians entre altres).

Entre 1980 i 2008, la taxa d'activitat de les dones es va elevar des del 27,7% al 50,3%, mentre que durant el mateix període la taxa d'activitat dels homes va caure del 74,2% al 69,1%, el que assenyala l'augment de l'escolaritat i la jubilació inicial (Institut Nacional de Estadística, 2009b). Al mateix temps, en part per aquests canvis i en part per l'envelliment demogràfic (la taxa de fertilitat ha caigut a mínims històrics³), l'estructura de les llars ha tingut modificacions substancials (especialment entre 1980 i 2005). Com a resultat de l'augment de les taxes de divorci, les famílies monoparentals han augmentat en un 40% (85% són dones amb fills/es); el número de llars unipersonals ha augmentat en un 100% (70% són dones que viuen soles, principalment dones majors de 65 anys) i donada l'esperança de vida més llarga, les llars de parelles sense fills han augmentat en un 12% (Consejo Económico y Social, 2004; Arregi i Davila, 2005; Cabre, 2007; Dema, 2009).

Tenint en compte aquestes profundes transformacions de la societat espanyola i, en particular, el canvi del model tradicional d'home guanyador del pa al model de dos perceptors d'ingressos (Lewis, 2000, 2001; Giullari i Lewis, 2005) -en què les dones solen tenir feines precàries (com el treball a temps parcial o treball temporal)-, la qüestió que ens interessa analitzar són els efectes que aquests canvis poden haver tingut en les estratègies de reproducció de les llars. Dit d'una altra manera, si les dones s'han convertit també en "guanyadores de pa", com s'han modificat les aportacions en temps, treball i diners d'homes i dones a la subsistència i cura dels membres de la llar?⁴

³ La taxa de fecunditat a Espanya va disminuir de forma constant (caient de 2,8 el 1975 a 1,16 el 1998 fins al punt que era un dels més baixos del món. Recentment, s'ha recuperat lleugerament (1,45 l'any 2008) (Instituto de la Mujer, 2009).

⁴ L'anàlisi hauria, potser, d'examinar també si la provisió pública del treball de cura ha canviat substantivament, però fer-ho seria anar molt més enllà de l'abast d'un sol estudi.

En concret, l'estudi se centra en dues qüestions: quantificar el temps de treball total dedicat a satisfer les necessitats d'atenció directa de les persones (ja sigui remunerat o no) i la distribució d'aquest treball entre dones i homes, i una anàlisi de la divisió del treball familiar i domèstic entre dones i homes, per investigar l'efecte de diferents variables sobre la participació de les dones i els homes en el treball familiar i domèstic.

4.2 Treball Empíric

La part empírica de l'article s'ha realitzat a partir de les dades de l'Enquesta de l'ús del Temps 2002/2003 (EUT, INE 2004). Ha estat la primera enquesta d'aquest tipus que es realitza a nivell de l'Estat espanyol. La complexitat i exhaustivitat de la informació que ofereix aquesta enquesta, així com la seva homogeneïtat respecte a les enquestes de temps europees, fa que sigui un instrument molt adequat per a l'anàlisi de l'ús del temps en els diferents treballs. La mostra de l'EUT és d'aproximadament 24.000 llars.

L'enquesta comprèn un qüestionari de la llar, un qüestionari individual i un diari d'activitats que han d'omplir totes les persones de la llar majors de 10 anys, i un horari de treball setmanal per a totes les persones que estan ocupades en el mercat. Es va distribuir uniformement durant tot l'any (setembre 2002-octubre 2003), i es va assegurar que tots els dies (laborables i festius) estiguessin representats. A Espanya tan sols s'ha fet una edició de l'enquesta, impossibilitant l'estudi longitudinal.

El qüestionari és especialment adequat per a l'anàlisi de la distribució del

temps dedicat pels membres d'una llar en les diferents activitats. És l'única enquesta realitzada a Espanya que incorpora un diari d'activitats personal de tots els membres de la llar i que permet registrar el temps emprat en el treball domèstic i familiar no remunerat. També proporciona informació sobre el treball domèstic i de cura realitzat -tant del remunerat com del no remunerat- per persones externes a la família i analitza la relació entre el temps de treball tant dins com fora de la llar.

No obstant això, l'enquesta presenta certes limitacions⁵. La principal d'elles, en relació als objectius del nostre treball, és que aquest no proporciona informació exhaustiva sobre l'ús dels serveis públics o la prestació de serveis d'atenció i cura d'adults grans per part de persones que no són familiars o per institucions (una important limitació si tenim en compte l'envelliment de la població i la creixent demanda de serveis per la gent gran). A més, l'enquesta d'ús del temps es realitza sota una metodologia quantitativa i és incapaç de donar detalls sobre aquelles qüestions de caràcter més subjectiu (per exemple, normes socials i valors).

Per a l'anàlisi, a excepció dels primers apartats on s'analitza la situació segons el tipus de llar, s'han seleccionat aquells llars formades per parelles amb o sense fills i que es troben en les etapes vitals de major activitat mercantil (edat de 25 a 59 anys)⁶. Per aquest estudi interessa aprofundir en una de les situacions crítiques del cicle vital en relació a la reproducció: quan dones i homes estan en edats actives i conviuen amb fills⁷. A més es va analitzar la submostra formada per persones que van respondre el seu

⁵ Per a una major discussió sobre aquestes limitacions, consulteu Folbre i Bittman, 2004.

⁶ Veure Taula 4.2 per als tipus de llars considerades.

⁷ La proporció de parelles del mateix sexe dins de la mostra total és massa petita per dur a terme l'anàlisi estadística.

diari d'activitats en els dies laborables. La mostra final ha estat formada per un total de 4.979 llars.

4.3. Revisió i perspectiva teòrica

Molts estudis s'han dedicat a estudiar com les contribucions financeres dels membres de la llar afecten la divisió del treball, en relació amb el treball de cura no remunerat i el treball domèstic que es realitza a la llar. Diverses han estat les teories proposades i debatudes (Chiappori et al. 1993, Agarwal 1997, Katz 1997, Bianchi et al. 2000)⁸.

La perspectiva de la disponibilitat de temps (*“the time availability perspective”*), per exemple, s'emmarca en un model de llar utilitarista, que suposa que els membres de la família actuen amb la finalitat de maximitzar la utilitat sobre la base d'un conjunt de preferències comunes representades per una funció d'utilitat agregada, així com amb unes restriccions de pressupost comú (Coverman 1985; Chiappori et al. 1993). La perspectiva es basa en la teoria del capital humà i la teoria de la família de Gary Becker (1981), que postula que els recursos s'assignen per un cap de família altruista que representa els gustos i preferències de les llars i busca maximitzar la utilitat de la llar. Els membres de la família contribueixen d'acord amb les seves respectives habilitats especialitzades, productivitat i beneficis esperats per al temps dedicat a les diferents activitats particulars.

Com els homes aporten majoritàriament un sou més alt, passen més temps en el mercat laboral; les dones, en canvi, dediquen més temps al treball

⁸ També es pot consultar Greenstein 2000; Bittman et al. 2003; Kim i Zepeda 2004; Parkman 2004; Gupta 2006, 2007; Gupta i Ash 2008.

domèstic i familiars, ja que es consideren millors en aquest tipus de treball. Però Chiappori et al. (1993) sostenen que el model no deixa de tenir les seves debilitats, i que no ha resistit bé a la comprovació empírica en una varietat de contextos. A més, teòriques feministes afirmen que la teoria falla en no reconèixer les relacions de poder basades en el gènere que estructuraven l'assignació de recursos a la llar (Agarwal 1997; Katz 1997; Kim i Zepeda 2004).

S'han plantejat models alternatius que han utilitzat la perspectiva de la teoria de jocs, incorporant una comprensió més complexa de la presa de decisions familiars, caracteritzant el procés com una forma de negociació. La més comuna d'aquestes teories és la perspectiva de recursos relatius o la teoria de l'intercanvi econòmic (el “model col·lectiu cooperatiu”, Chiappori et al., 1993). Aquesta teoria sosté que la distribució del treball familiar i domèstic de la llar és el resultat d'una negociació implícita entre la parella i una sèrie de factors que defineixen els seus respectius poders de negociació, en particular, la força de les seves posicions de reserva (mesurada en termes d'ingressos, educació i estatus social).

Com afirma Agarwal, “una millora en la posició de reserva de la persona (millors opcions a fora) conduiria a una millora en el tracte a la persona que es manté dins de la llar” (1997:4). Específicament, la teoria sosté que majors ingressos poden donar lloc a una major capacitat de negociació, que al seu torn permet majors capacitats de negociació en la divisió del treball domèstic i familiar a la llar. Es suggereix que un augment en el percentatge de dones en el mercat de treball, juntament amb un augment dels seus nivells de salaris, es traduiria en una caiguda proporcional en el temps que dediquen a les tasques de la llar (Blumberg i Coleman 1989).

Una variant d'aquesta teoria, el model de dependència econòmica, suggereix que les dones són les principals responsables de les tasques de la llar, ja que són més propenses a ser econòmicament dependents i el seu poder per negociar la distribució de les tasques domèstiques i familiars és molt limitat (Brines 1994). Les economistes feministes han criticat els models de negociació per tractar els individus de forma igualitària respecte al seu dret i capacitat d'entrar en el procés de negociació a la llar i per ignorar als aspectes crítics de la dinàmica de gènere a l'interior de la llar, especialment aquells més qualitius, que poden determinar la capacitat de negociació, com el paper de les normes i percepcions socials en el procés de negociació (Agarwal 1997; Katz 1997)⁹.

Una tercera teoria, “*gender display perspective*”, argumenta que la distribució per gènere de les tasques de la llar no és un simple compromís entre el temps de treball i les respectives contribucions financeres. Més aviat, la forma en les tasques de la llar s'assignen defineix i expressa les relacions de gènere que operen dins de les llars (Greenstein 1996a i 1996b; Katz 1997). Els autors d'aquesta teoria afirmen que els individus construeixen el gènere a través del seu comportament diari, inclòs el treball domèstic i familiar, sobretot en la interacció amb les persones del sexe oposat (Gupta 2007). Una variant d'aquesta formulació, coneguda com “*doing gender*”, proposa que el comportament individual també està condicionat per les expectatives que els altres tenen de nosaltres, fet que ens

⁹ Per a Sen (1987), el resultat del conflicte cooperatiu és una funció dels nivells de benestar en els punts de ruptura, els interessos percebuts i contribucions percebudes. Els nivells de benestar i el punt de ruptura es refereixen a l'empitjorament de la situació d'una persona quan la cooperació es trenca. La resposta a l'interès percebut suggereix que si la gent atribueix menys valor al seu benestar, tindran major consideració al benestar d'altres membres de la família que al seu propi. La resposta de les contribucions percebudes suggereix que quan les persones perceben que realitzen una major contribució a la família, el resultat de la negociació serà més favorable per a ells.

porta a actuar d'acord a les normes socials establertes (West i Zimmerman 1987, Brines 1994, South i Spitze 1994, Gupta 1999). Així, els individus amb ingressos individuals que són inusualment alts o baixos respecte a les normes del seu gènere pot compensar a exagerar la realització del treball familiar i domèstic marcat per les normes basades en el gènere (Gupta 2006).

Els resultats de diversos estudis aplicats no són homogenis¹⁰. Alguns conclouen que la perspectiva dels recursos relatius es compleix almenys en les situacions dels homes com a únics proveïdors de diners fins a les situacions en que els dos membres de la parella realitzen aportacions anàlogues (Gupta 1999; Greenstein 2000). Més enllà d'aquestes situacions, el temps que els homes dediquen al treball domèstic i familiar es redueix a mesura que augmenten els salaris de les dones, fet que demostra que la violació de les normes socials poden exercir pressió perquè els cònjuges comencin a actuar d'acord amb el comportament tradicional establert -en altres paraules, “*doing gender*”- (Brines 1994; Greenstein 2000).

Bittman i Pixley (1997) i Bittman (1999) mostren, en el cas d'Austràlia, que tot i que ambdós cònjuges treballin a temps complet en el mercat, les dones continuen fent la major part del treball familiar i domèstic. Altres autors confirmen que el treball familiar i domèstic continua assignat-se en base al gènere (Sirianni i Negrey 2000, Kim i Zepeda 2004). De la mateixa manera, a Suècia entre 1991 i 2000, Evertson i Nermo, 2007 mostren que els canvis en els recursos relatius té com a conseqüència només un canvi moderat en la proporció de treball familiar i domèstic que realitzen.

¹⁰ Quan no s'esmenta el lloc, significa que els estudis aplicats es refereixen a l'àmbit territorial dels Estats Units.

Altres estudis conclouen de manera similar que el treball familiar i domèstic realitzat per la dona està molt més estretament relacionat amb el seu propi salari que amb el de la seva parella (Greenstein 2000; Gupta 2006, 2007). No obstant això, els increments salarials de les dones no condueixen a un augment de la contribució del seu company a les tasques de la llar, com s'ha demostrat per Austràlia i els Estats Units (Bittman et al. 2003).

Bittman et al. (2003), treballant amb dades d'Austràlia i els Estats Units, identifiquen les diferències entre el comportament de les dones i els homes en els dos països en relació a les posicions relatives de salaris. Van observar les diferències en el que ells anomenen el “*gender trumps-money*”, quan els homes guanyen menys que les seves dones, les dones fan molt més les tasques de la llar (Bittman et al. 2003). Però, mentre que a Austràlia és la dona la que assumeix substancialment més treball domèstic i familiar, als EUA, almenys en els extrems de la distribució, els homes redueixen lleugerament la quantitat de treball familiar i domèstic. És com si, afirmen els autors, les dones d'Austràlia i els homes nord-americans tractessin de neutralitzar la desviació de la dependència econòmica de la seva parella. Els autors argumenten que la resposta de les dones d'Austràlia és més gran perquè l'ocupació de les dones continua sent més secundària a Austràlia i, per tant, major la necessitat de neutralitzar la desviació (Bittman et al. 2003).

Strober i Chan (1998) també van constatar un comportament diferent entre homes i dones quan es comparen les parelles amb doble carrera a les universitats de Stanford i Tòquio. L'educació superior, per si sola o conjuntament amb el poder de negociació econòmica, no condueix necessàriament a una major igualtat en el repartiment de les tasques

domèstiques. Entre els graduats de Stanford, més poder econòmic de les dones en el lloc de treball sembla traduir-se en una major probabilitat de la distribució equitativa de les tasques domèstiques. Això, però, no va ser el cas dels titulats de la Universitat de Tòquio. Els autors afirmen que el moviment de dones al Japó ha estat feble i per tant no ha creat noves normes socials. Arriben a la conclusió que la ideologia de la societat juga un paper fonamental en la definició de l'abast de la negociació.

4.4. Temps total de treball dedicat al treball domèstic i de cura

El primer pas en la nostra anàlisi és determinar el temps total, remunerat i no remunerat, que es requereix per satisfer les necessitats de les llars de treball domèstic i de cura de cada llar. Les activitats que s'analitzen inclouen el treball domèstic realitzat pels membres principals masculins i femenins de la llar¹¹ i qualsevol altre treball que compleix funcions anàlogues, incloent el servei domèstic remunerat, atenció i cura per persones fora de la llar (remunerada o no) i els serveis d'atenció als nens/es menors de 3 anys.

El nostre punt d'interès es centra en identificar les diferències en el temps dedicat al treball domèstic i de cura per tipus de llar i per nivell d'ingressos i la participació dels homes i les dones principals en el treball domèstic i de cura no remunerat. L'anàlisi té en compte el " temps mitjà " dedicat a cada activitat inclosa dins el treball domèstic i de cura¹².

¹¹ Es van identificar els dos principals membres de la família sobre la base de les seves edats i de la seva relació de parentiu amb el resta dels membres de la llar.

¹² "Temps mitjà" és la mitjana d'hores setmanals dedicades a l'activitat per total de la població (hagi o no realitzat la persona aquella activitat).

Presentem els nostres resultats per tipus de llar en les Taules 4.1a i 4.1b. Més interessant que els valors absoluts, ho és el treball familiar i domèstic realitzat per cada membre de la llar, expressat com el percentatge del total de treball. En tots els tipus de llars, la participació en treball domèstic és notable, sobretot en aquelles llars formades per parelles amb o sense nens, on mai està per sota dels valors de 90% (vegeu la Taula 4.1b).

Taula 4.1a Temps dedicat al treball domèstic i de cura segons qui el realitza entre les llars formades per persones soles i per parelles sense fills/es (mitjana setmanal, hores:minuts)

<i>Percentatge de treball a la llar en relació el treball total familiar i domèstic</i>	<i>Temps mitjà dedicat al treball domèstic no remunerat⁽¹⁾</i>	<i>Temps mitjà dedicat al treball no remunerat de cura d'adults⁽¹⁾</i>	<i>Temps mitjà dedicat per servei domèstic remunerat⁽²⁾</i>	<i>Temps mitjà dedicat al treball no remunerat per persones de fora de la llar⁽²⁾</i>	<i>Temps mitjà dedicat a les necessitats de treball domèstic i de cura⁽²⁾</i>
Persona sola de menys de 65 anys					
home	13:15	--	1:01	1:43	15:58
dona	23:11	--	0:27	1:03	24:48
Persona sola de més de 65 anys					
home	17:52	--	1:33	5:44	25:07
dona	29:58	--	1:29	4:36	36:03
Parelles de menys de 65 anys	34:46	0:20	0:27	0:47	36:31
Parelles de més de 65 anys	44:36	1:32	1:32	1:51	49:31

Notes: els temps de la taula són mitjanes sobre el total de les llars

(1) Mitjana d'hores (hores: minuts) per setmana dedicat a l'activitat per la persona principal masculina i femenina

(2) Nombre mitjà d'hores (hores: minuts) per setmana dedicat a l'activitat a la llar

Font: Càlculs de l'autor a partir de l'Enquesta de l'ús del temps d'Espanya (EUT, INE 2004)

Taula 4.1b. Temps dedicat al treball domèstic i de cura segons qui el realitza entre les llars amb parelles amb fills/es i llars monoparentals

	Temps mitjà dedicat al treball domèstic	Temps mitjà dedicat al treball no remunerat de cura dels nens (1)	Temps mitjà dedicat al treball no remunerat de cura d'adults (1)	Temps mitjà dedicat pels serveis domèstics remunerats (2)	Temps mitjà dedicat al treball domèstic no remunerat per persones fora de la llar (2)	Temps mitjà dedicat al treball de cura remunerat dels nens menors de 10 anys (3)	Temps mitjà dedicat al treball de cura no remunerat de nens menors de 10 anys per persones fora de la llar (3)	Temps mitjà dedicat a les institucions públiques per a nens menors de tres anys (4)	Temps mitjà dedicat a les necessitats de treball domèstic i de cura (2)	
Parelles amb nens	91	48:50	8:33	0:43	1:29	0:34	1:20	3:42	9:31	63:33
parelles amb fills i altres persones	97	66:36	6:56	2:32	1:04	0:26	0:31	0:22	10:53	78:47
Dones monoparentals	83	32:26	5:53	0:13	1:04	1:29	1:05	7:44	15:12	46:20
Homes monoparentals	67	19:18	0:30	0:00	6:15	1:47	3:30	3:44	0:00	29:28

Notes: (1) Mitjana d'hores (hores: minuts) per setmana dedicat per la persona principal masculina i femenina

(2) Nombre mitjà d'hores (hores: minuts) per setmana dedicat a l'activitat a la llar

(3) Nombre mitjà d'hores (hores: minuts) per setmana dedicat a l'activitat a la llar amb nens menors de 10 anys d'edat

(4) Nombre mitjà d'hores (hores: minuts) per setmana dedicat a l'activitat a la llar amb nens menors de 3 anys d'edat

Font: Càlculs de l'autor a partir de l'Enquesta de l'ús del temps d'Espanya (EUT, INE 2004)

Això vol dir que, sense tenir en compte el tipus de llar, el treball no remunerat realitzat pels membres de la llar és la part més important del treball total de la llar. Si analitzem ara el temps dedicat al treball de cura com a proporció del treball domèstic (remunerat i no remunerat) en el seu conjunt, ens trobem que la cura de nens (remunerat i no remunerat) constitueix una part important del treball familiar i domèstic, sobretot a les llars monoparentals femenines on el temps dedicat a tenir cura dels nens (per persones dins o fora de la llar) representa el 41% del treball domèstic. Per contra, en les llars monoparentals masculines, el 87% del temps dedicat a la cura dels nens s'atribueix a persones alienes a la llar.

L'externalització de la cura i de l'atenció i les activitats de treball domèstic (a través del mercat o dels serveis públics), representa una petita proporció del treball total (16% a les llars amb nens menors de 3 anys, per exemple). De fet, els temps mitjans realitzats pels serveis domèstics remunerats són extremadament baixos (3%), especialment en aquelles llars que dediquen més temps al treball domèstic i de cura: les parelles amb fills i les parelles amb fills i altres persones dependents (en general). Les excepcions són les llars monoparentals masculines, on el temps mitjà aportat pels serveis domèstics remunerats representa el 21% del temps total mitjà per a aquest tipus de treball. Igualment sorprenent és el temps que les persones alienes a la llar dediquen al treball no remunerat: en aquelles llars formades per una persona sola major de 65 anys (5 hores 44 minuts i 4 hores 36 minuts en homes i dones, respectivament). No obstant, això no és sorprenent, donada la tradicional ideologia familista d'Espanya¹³.

¹³ A Espanya, com en altres països del sud d'Europa, el paper tradicional de la dona segueix sent dominant. S'espera que les dones adultes siguin les que proporcionen la major part de les necessitats d'atenció i cura de la llar.

A continuació, s'analitza la divisió del treball domèstic i familiar entre l'home i la dona principal en relació amb el tipus de llar (vegeu la Taula 4.2)¹⁴. Independentment del tipus de llar, les dades mostren que les dones realitzen més treball total que els homes, sent les diferències més marcades en aquelles llars on l'home principal està jubilat del mercat de treball (llars unipersonals majors de 65 anys i les llars formades per parelles més grans de 65 anys). El temps dedicat al treball domèstic i familiar en aquelles llars de persones majors de 65 anys confirma el que ja està àmpliament acceptat: aquest treball és bàsic per al sosteniment de la vida i és necessari al llarg d'un cicle de vida. En segon lloc, el fet de que les dones de famílies monoparentals amb fills menors de 3 anys facin més treball domèstic i familiar (9 hores i 8 minuts), està suggerint que les dones poden tenir un menor benestar en aquest tipus de llar.

Les dones en les llars que formades per parelles amb fills/es menors de 3 presenten nivells marcadament més baixos de participació en el treball remunerat (27%)¹⁵. La seva participació és força diferent de la dels homes d'edats compreses entre els 30 i 45 anys, que mantenen un nivell de participació en el mercat de treball relativament alt i estable. Aquestes tendències d'una limitada participació no és d'estranyar donada la baixa participació dels homes en el treball domèstic i familiar la manca de serveis de guarderia amb suport estatal a Espanya. Aquest comportament en funció del gènere suggereix que el paper de la dona en la cura de la família continua sent predominant a Espanya. Per contra, la participació laboral dels homes no sembla dependre directament d'aquesta variable.

¹⁴ Incloem aquesta anàlisi en aquest moment pel fet que en la tercera part d'aquest estudi, es focalitzarà el nostre model empíric en aquelles llars formades només per parelles.

¹⁵ La participació laboral de la dona és encara més baixa (17,4%) entre les llars sense fills/es menors de 18 anys d'edat, però, aquí no podem ignorar el canvi generacional, de dones grans, i que en gran mesura van seguir un model tradicional familiar i assumint el paper de mestressa de casa.

Taula 4.2. La participació i el temps dedicat al treball remunerat i el treball familiar i domèstic de les dones i homes per tipus de llar i cicle de vida (percentatge de participació i el temps mitjà per setmana, hores: minuts)

	Dones		Homes	
	% de participació	Temps mitjà	% de participació	Temps mitjà
Treball remunerat				
Persona sola - 65 anys	41.4	2:58	50.6	3:57
Persona sola + 65 anys	1.0	0:04	2.9	0:10
Parelles - 65 anys	35.0	2:41	49.7	4:38
Parelles + 65 anys	5.3	0:24	7.1	0:37
Parelles amb nens - 3 anys	27.1	1:47	57.8	5:20
Parelles amb nens 3-10 anys	31.1	2:05	59.1	5:32
Parelles amb nens i avis	25.9	1:36	57.4	5:39
Home monoparental	--	--	42.1	3:24
Dona monoparental nen - 3 anys	46.4	2:25	--	--
Dona monoparental nen 3 i 10	40.8	3:01	--	--
Treball familiar i domèstic				
Persona sola - 65 anys	96.4	3:27	86.6	1:57
Persona sola + 65 anys	96.4	4:15	90.5	2:43
Parelles - 65 anys	89.8	4:09	68.4	1:37
Parelles + 65 anys	88.2	5:01	68.9	2:01
Parelles amb nens - 3 anys	95.7	7:16	77.3	2:36
Parelles amb nens 3-10 anys	94.8	6:02	68.5	1:48
Parelles amb nens i avis	94.4	6:42	62.7	1:53
Persona sola - 65 anys	93.3	6:48	58.5	1:33
Home monoparental		6:44	80.7	2:29
Dona monoparental nen - 3 anys	100	4:59	--	--
Dona monoparental nen 3 i 10	96.3	4:06	--	--
Treball total				
Persona sola - 65 anys		6:26		5:55
Persona sola + 65 anys		4:19		2:53
Parelles - 65 anys		6:50		6:15
Parelles + 65 anys		5:25		2:38
Parelles amb nens - 3 anys		9:03		7:56
Parelles amb nens 3-10 anys		8:07		7:20
Parelles amb nens i avis		8:36		5:53
Persona sola - 65 anys		8:25		7:13
Home monoparental				5:54
Dona monoparental nen - 3 anys		9:08		
Dona monoparental nen 3 i 10		7:59		

Notes: Els percentatges de participació en el treball remunerat no són comparables amb les taxes d'ocupació, ja que inclouen la població de més edat que la d'edat de treballar
Font: Càlculs de l'autor a partir de l'Enquesta de l'ús del temps d'Espanya (EUT, INE 2004)

Finalment, la Taula 4.2 mostra que el temps que les dones dediquen al treball familiar i domèstic varia considerablement d'un tipus de llar a un altra, però que en el cas dels homes, hi ha molt poca variació. Els mateixos motius (per exemple, una major variabilitat entre les dones segons el tipus de llar i l'edat) es troben en altres països europeus, com Bèlgica, França, Regne Unit, Itàlia, i Alemanya (Eurostat, 2007).

El temps dedicat al treball familiar i domèstic a partir de les categories de nivell d'ingressos per a cada tipus de llar, Taula 4.3a, mostra que, entre les llars unipersonals i les parelles sense fills/es, a mesura que augmenta la renda, el temps dedicat al treball familiar i domèstic disminueix, igual que la quantitat d'ajuda que es rep d'amics i familiars, mentre que la quantitat de suport provinent del servei domèstic remunerat augmenta¹⁶. No obstant això, no s'observa un patró regular en la proporció de treball no remunerat sobre el treball total.

Entre les llars monoparentals femenines els intervals de rendes més baixes són les més significatives, per aquesta raó són les úniques que es mostren en la Taula 4.3b. En aquestes llars, les tendències generals són també les esperades: aquestes famílies monoparentals no paguen a altres per fer el treball domèstic i de cura, però són les llars que reben major ajuda de persones alienes a la llar, especialment pel que fa a cura dels menors. Les dades mostren també, que aquestes famílies presenten un alt ús de guarderies, probablement perquè reben ajudes públiques¹⁷.

¹⁶ En l'anàlisi de l'ingrés, la desagregació de cada tipus de llar, incloses les llars formades per parelles amb fills/es i altres persones dependents i les llars monoparentals masculines, proporciona mostres que són massa petites per dur a terme l'anàlisi estadística. Les mostres de les llars unipersonals, parelles sense fills/es i les llars monoparentals femenines només són estadísticament significatives per certs nivells d'ingressos.

¹⁷ L'EUT no inclou aquesta informació.

Entre les llars formades per parelles amb fills/es, a mesura que els nivells d'ingressos augmenten, disminueix la quantitat de treball domèstic no remunerat, mentre que el treball de cura de nens no remunerat segueix sent molt estable (excepte en la franja més alta d'ingressos). Tanmateix, la quantitat de servei domèstic i de treball de cura remunerat augmenta, i la contribució de familiars de fora de la llar és més gran en la cura dels nens (vegeu la Taula 4.3b). El paper dels serveis públics en la cura es més gran per a menors de 3 anys, també es més gran en els nivells d'ingressos superiors a l'interval de 1.500-1999.99€. L'escassetat de places a les escoles bressol públiques i l'alt preu tant de les guarderies públiques com privades, sens dubte, són un obstacle per les llars d'ingressos baixos per poder fer ús d'aquests serveis¹⁸.

Com hem vist, l'ús tant del servei domèstic com de cura d'infants remunerat augmenta a mesura que augmenten els nivells d'ingressos. De fet fins al setè nivell d'ingressos, els dos serveis augmenten més ràpidament que el dels ingressos. Per sobre aquest interval, ambdós nivells augmenten de forma paral·lela. En termes econòmics, el servei domèstic i cura de nens remunerat poden ser considerats "articles de luxe" però per a aquelles llars amb ingressos mensuals de més 3.000€ el treball remunerat de cura dels

¹⁸ A Espanya, com en altres països del sud d'Europa, una de les característiques clau de l'estat del benestar és el baix nivell de despesa social dedicat directament a la categoria de família i els nens, tant en efectiu com en serveis. La cura de menors de 3 anys és més limitada precisament perquè recau en l'àmbit dels serveis socials i no en el sistema d'educació. Actualment, les escoles bressol públiques d'Espanya poden oferir places per a gairebé el 17% dels nens menors de 3 anys. El preu mitjà d'una llar d'infants privada és de 300€ al mes. El salari net anual mitjà a Espanya el 2006, va ser de 20.396€ i la moda (el salari més comú) era de 12,878€, i les dones guanyaven un 29% menys que els homes. Algunes de les llars d'ingressos baixos reben una ajuda pública per poder accedir a guarderies privades. La distribució entre les guarderies públiques i privades per als nens menors de 3 anys és del 42% en el sector públic i el 58% en el sector privat (INE 2009a; MEC 2009a).

nens es converteix en un "bé de necessitat"¹⁹. Aquest comportament pot ser un indicador d'una de les principals característiques del treball de cura dels nens, això és, que és extremadament difícil transferir el seu component afectiu i emocional al mercat²⁰.

El nombre total d'hores de treball domèstic i de cura, remunerat i no remunerat, per aquestes famílies (parelles amb fills/es) és relativament constant per nivell d'ingrés (entre 63 i 65 hores setmanals). Això dóna suport a la afirmació que és impossible reduir el temps del treball de cura no remunerat més enllà de certs límits, tal com s'ha demostrat pels EUA (Folbre i Nelson 2000). Per contra, el que es pot modificar són les estratègies familiars per poder satisfer aquestes necessitats. De fet, el temps dedicat al treball familiar i domèstic en relació amb el temps total varia significativament segons el nivell d'ingressos, amb una diferència de 29 punts percentuals entre les franges d'ingressos més baixos i més alts.

En resum, podem destacar tres conclusions principals de la nostra anàlisi en relació al temps de treball total. En primer lloc, la contribució de les institucions públiques per poder satisfer el treball de cura és extremadament baix. En segon lloc, el paper dels familiars com a suport de la cura i l'atenció dels fills és molt important²¹. En tercer lloc, el treball domèstic i el treball de cura són vitals per al benestar general de les llars, el que fa enganyós el concepte d'un "salari de subsistència". Encara que aquest salari pugui permetre a una família subsistir sense la necessitat d'una ocupació

¹⁹ Un "bé de luxe" és un bé per al qual la demanda augmenta més que proporcionalment a mesura que augmenten els ingressos, en contrast amb un "bé de necessitat", on la demanda augmenta proporcionalment menys que quan augmenta l'ingrés.

²⁰ Folbre (2008) mostra que, pels EUA, la despesa total per nen augmenta a mesura que augmenta l'ingrés.

²¹ A Espanya, el 38 % de les àvies majors de 65 anys amb néts petits actuen com a cuidadores regulars (Cabre 2007).

remunerada adicional, és clar que aquesta situació està molt allunyada de la realitat de l'Espanya d'avui.

Taula 4.3a. Temps dedicat al treball domèstic i de cura segons qui el realitza entre les llars formades per una sola persona i per parelles sense fills/es per intervals d'ingressos (mitjana setmanal, hores: minuts)

	<i>Temps mitjà dedicat al treball domèstic no remunerat⁽¹⁾</i>	<i>Temps mitjà dedicat al treball no remunerat de cura d'adults⁽¹⁾</i>	<i>Temps mitjà dedicat per servei domèstic remunerat⁽²⁾</i>	<i>Temps mitjà dedicat al treball domèstic no remunerat per persones fora de la llar⁽²⁾</i>	<i>Temps mitjà dedicat a les necessitats de treball domèstic i de cura⁽²⁾</i>
Persona sola					
Sota de 500 €	27:17	--	0:46	5:03	33:06
500-999,99 €	22:23	--	1:09	2:29	26:04
1000-1499,99 €	17:18	--	1:48	1:47	20:53
1500- 1999,99 €	15:34	--	1:02	1:13	17:48
Parelles sense fills/es					
Sota de 500 €	44:57	1:41	0:33	1:58	49:09
500-999,99 €	44:05	1:27	0:52	1:44	48:08
1000-1499,99 €	40:36	0:36	1:07	1:08	43:27
2000-2499,99 €	29:01	0:49	1:07	0:31	32:30

Notes: temps de la taula són mitjanes per totes les llars

(1) Mitjana d'hores (hores: minuts) per setmana dedicades per la persona principal masculina i femenina

(2) Nombre mitjà d'hores (hores: minuts) per setmana dedicades l'activitat a la llar

Font: Càlculs de l'autor a partir de l'Enquesta de l'ús del temps d'Espanya (EUT, INE 2004)

4.5. Anàlisi empíric

Seguint amb la discussió dels resultats descriptius sobre el temps dedicat al treball domèstic i treball de cura per tipus de llar i ingressos, aquí tractem de construir un model empíric dels determinants de la participació en el treball familiar i domèstic en les llars per sexe (parelles de 25 a 59 anys, amb o sense fills/es) . En concret, volem determinar quina de les tres teories descrites anteriorment (disponibilitat de temps, la negociació, i la “display gender”) es pot confirmar.

Aquestes tres teories estableixen les variables incorporades en el model, que inclouen el temps dedicat al treball familiar i domèstic pels membres de fora de la llar i les institucions; aspectes de l'estructura de la família (nens i menors a la llar, l'existència de persones adultes dependents); ingressos de les llars; i la posició relativa de salaris. A més, el model incorpora variables individuals de la dona i l'home principal de cada parella: el temps dedicat al treball remunerat, el temps dedicat al treball familiar i domèstic del cònjuge, el nivell educatiu, la categoria socioprofessional, el salari, i la percepció subjectiva de la salut. Incloem aquestes variables individuals ja que el temps dedicat al treball familiar i domèstic no només depèn de les característiques de l'individu, sinó també de les de la seva parella. L'important a destacar és la diferència de comportament entre homes i dones quan es troben en una situació anàloga a la de la seva respectiva parella.

4.5.1 Dades

Es realitza una anàlisi de regressió de mínims quadrats ordinaris (OLS) sobre les dades de la EUT d'Espanya per aïllar l'efecte de les variables ja esmentades sobre el temps dedicat al treball familiar i domèstic

(minuts/dia). L'estudi estima un model i per a homes i un per a dones, separatament. El nostre objectiu és identificar aquells factors que influeixen en la variable dependent i estimar els efectes nets de cada variable independent, controlant les altres variables en el model. Això ens permet poder estimar les diferències de comportament entre homes i dones.

En el model, utilitzem variables independents contínues i discretes. Transformem les variables qualitatives en variables dicotòmiques²². La Taula 4.4 inclou una descripció d'aquestes variables, les seves categories de resposta i la mostra.

4.5.2 Resultats

La Taula 4.5 mostra els resultats discutits en aquesta secció i es presenten els valors d'ajustament òptim per a les equacions de regressió del model masculí i del model femení.

4.5.3. Discussió dels resultats

Els nostres resultats mostren diferències substancials en les equacions de regressió per les dones i els homes. Aquestes diferències són evidents tant en el poder explicatiu de cada equació com en les variables que tenen un efecte directe sobre la quantitat de temps que es dedica al treball familiar i domèstic.

El percentatge de variabilitat explicada (R-quadrada ajustada) és més gran

²² Per evitar la multicolinealitat, s'ha exclòs del model una de les variables fictícies per a cada una de les variables qualitatives ordinals. En tots els casos, s'ha exclòs la primera categoria de la resposta (que correspon al nivell més baix; vegeu la Taula 4.4).

en el model per a les dones: 54,3% en comparació amb només el 36,9% de les seves parelles masculines.

Les variables considerades, per tant, tenen un més alt poder explicatiu del temps que les dones dediquen al treball familiar i domèstic, mentre que en el cas dels homes el model explicatiu no representa un percentatge significatiu. Es poden assenyalar diverses raons per això (errors de mesura, errors d'especificació o l'omissió de variables significatives), però una explicació destaca per sobre les altres: el fet que el comportament dels homes s'ajusta a les relacions de gènere a Espanya. Fins que la font d'informació emprada no reculli aquesta informació, els efectes observats per a la participació en el treball familiar i domèstic dels homes es mantindran relativament estables, independentment del tipus de llar, nivell d'ingressos, les necessitats de cura de la llar, i altres característiques socials.

Mitjançant l'anàlisi de les variables que tenen un efecte directe estadísticament significatiu en el treball familiar i domèstic, els resultats per a ambdós cònjuges revelen que la variable més important és el temps que es dedica al treball remunerat²³. Això representa aproximadament el 70-75% de la variabilitat de la variable dependent. No obstant això, té un efecte directe molt més gran en el treball familiar i domèstic realitzat per les dones principals que en la realitzada per les seves parelles masculines. Per a les dones, cada minut diari addicional de treball en el mercat comporta una reducció de 0,464 minuts en el treball familiar i domèstic, en comparació amb una reducció de tan sols 0,268 minuts en el cas dels homes (*ceteris*

²³ En els resultats descriptius, ja s'havia assenyalat que les dones principals dediquen més temps al treball familiar i domèstic (una constant de 289.090 per a les dones i de 106.220 homes).

paribus). Per tant, la reducció no és proporcional a l'augment en temps de dedicació del treball remunerat²⁴.

Però contràriament al que s'esperava, el temps dedicat al treball remunerat de la parella és una altra variable que té un efecte directe en el temps dedicat al treball familiar i domèstic, de nou amb un impacte més marcat en el cas de les dones. Cada minut addicional al dia que la parella masculines dedica al treball remunerat significa que les dones dediquen 0,202 minuts més al treball familiar i domèstic. No obstant això, quan les dones dediquen un minut diari al lloc de treball remunerat, l'augment del temps dels homes en el treball familiar i domèstic és només de 0,131 minuts. Aquesta disparitat suggereix que quan un membre deixa de fer part del treball familiar i domèstic amb la finalitat d'assumir més treball remunerat, l'altre membre assumeix la responsabilitat d'aquesta part del treball familiar i domèstic. Però, el fet que aquest efecte és més marcat en les dones pot significar que els seus salaris els permeten externalitzar part del treball familiar i domèstic a través del mercat.

En conclusió, la quantitat de temps que els homes dediquen al treball familiar i domèstic no és, en general, explicada per les seves pròpies característiques socials o nivells salarials, sinó més aviat per les característiques de les seves parelles femenines i la seva posició relativa en el salari. Per contra, en el cas de les dones principals, les variables que presenten un efecte estadísticament significatiu estan relacionats amb les necessitats de cura de la llar (presència de persones dependents a la llar) i per variables pròpies de la dona: el seu nivell d'educació i, de manera significativa, el seu nivell salarial i la seva posició relativa en el salari.

²⁴ Folbre (2008) detalla resultats similars per als EUA i afirma que les dones redueixen el seu temps d'oci.

Taula 4.4. Descripció de la mostra

	Home N=4,979		Dona N=4,979		Llars N=4,979	
	Mitjana	Desv. Estand.	Mitjana	Desv. Estand.	Mitjana	Desv. Estand.
Variable dependent						
Temps dedicat al treball familiar i domèstic (minuts al dia)	92.76	116.807	358.42	182.879		
Variables independents						
<i>Variables de la llar</i>						
Temps de treball domèstic remunerat (hores setmanals)					1.42	5.68
Temps de treball de cura remunerat (hores setmanals)					0.51	3.62
Temps de treball domèstic i de cura remunerat de persones alienes a la llar (hores setmanals)					1.45	6.22
Temps d'institucions públiques per menors de 3 anys (guarderies)					1.11	5.76
Fills en la llar						
Cap (*)					0.17	0.37
1 fill					0.27	0.44
2—3 fills					0.53	0.49
Més de 3 fills					0.01	0.13
Menors a la llar						
Cap (*)					0.35	0.47
Menors de 3 anys					0.12	0.33
3—10 anys					0.27	0.44
11—18 anys					0.23	0.42
Existència de persones dependents						
No (*)					0.97	0.16
Sí					0.02	0.16
Persones a la llar amb malaltia crònica física o mental, incapacitada o deficiència crònica						
No (*)					0.73	0.44
Sí					0.27	0.44
Renta de la llar						
Menys 500€ (*)						
500—999					0.02	0.14
1000—1449					0.13	0.34
1500—1999					0.26	0.43
2000—2499					0.20	0.40
2500—2999					0.15	0.35
3000 i més euros					0.09	0.28

(continua)

Posició relativa en salari				
Tant sols home ingressa (*)			0.42	0.49
Tant sols dona ingressa			0.04	0.19
Doble ingrés: dona>home			0.05	0.23
Doble ingrés: dona=home			0.14	0.35
Doble ingrés: dona<home			0.25	0.43
No salari			0.07	0.25
<i>Variables per homes i dones principals en les parelles</i>				
Temps de treball remunerat	410.63	243.47	167.17	218.55
Nivell educatiu				
Menys que els primaris (*)	0.04	0.20	0.04	0.21
Incomplet	0.14	0.35	0.15	0.36
Primaris	0.35	0.47	0.36	0.48
Secundaris	0.28	0.45	0.25	0.43
Universitat	0.16	0.37	0.17	0.38
Ingressos salarials				
No salari (*)	0.11	0.31	0.49	0.50
Menys 500 euros	0.02	0.15	0.10	0.30
500—999	0.25	0.43	0.21	0.40
1000—1299	0.25	0.43	0.08	0.27
1300—1499	0.14	0.34	0.04	0.20
1500—1999	0.11	0.32	0.04	0.21
2000€ i més	0.09	0.28	0.02	0.14
Estat de salut				
Bona (*)	0.77	0.41	0.78	0.41
Acceptable	0.17	0.37	0.17	0.37
Dolenta	0.05	0.21	0.04	0.20
Categoria socioeconòmica				
No ocupació (*)	0.11	0.31	0.49	0.50
Alta	0.09	0.29	0.03	0.18
Mitjana—alta	0.10	0.30	0.09	0.29
Mitjana	0.15	0.36	0.13	0.33
Mitjana —Baixa	0.39	0.48	0.15	0.36
Baixa	0.14	0.34	0.08	0.28

Font: Càlcul dels autors a partir de l'Enquesta de l'ús del temps. Espanya (EUT, INE 2004).

(*) Categoria exclosa

Mostra: parelles amb o sense fills, edat entre 25 i 59. Submostra dies laborables.

Taula 4.5. Models de regressió del temps dedicat pels homes i les dones en el treball familiar i domèstic (minuts/dia; mètode pas a pas)

	Dona N=4,979			Home N=4,979		
	Coeficient no estandarditzat	error estàndard	Coeficient estandard.	Coeficient no estandarditzat	error estàndard	Coeficient estandard.
	B	rd	Beta ⁽¹⁾	B	rd	Beta ⁽¹⁾
Constant	289.096***	7.127		106.220***	5.758	
<i>Variablen llar</i>						
Treball domèstic remunerat	-1.262***	.345	-.039	(2)		-.014 ⁽¹⁾
Temps de treball de cura remunerat	(2)		-.006 ⁽¹⁾	(2)		-.004 ⁽¹⁾
Treball familiar i domèstic realitzat per persones de fora de la llar	-.822***	.304	-.028	(2)		.010 ⁽¹⁾
Institucions públiques	-1.330***	.359	-.042	.483*	.268	.024
Fills en la llar						
1 fill	34.440***	6.562	.084	(2)		-.002 ⁽¹⁾
2—3 fills	57.822***	6.445	.158	(2)		-.005 ⁽¹⁾
+ 3 fills	78.636***	14.110	.059	-24.877***	9.657	-.029
Menors a la llar						
Menors de 3 anys	119.983***	7.693	.219	48.854***	5.019	.139
3—10 anys	31.072***	5.590	.076	25.435***	3.147	.098
11—18 anys	12.919**	5.564	.030	(2)		.008 ⁽¹⁾
Existència de persones dependents Sí	73.799***	10.927	.066	(2)		-.007 ⁽¹⁾
Persones a la llar amb malaltia crònica física o mental, incapacitada o deficiència crònica						
Sí	(2)		-.008 ⁽¹⁾	(2)		.005 ⁽¹⁾
Renda de la llar						
500—999	(2)		-.007 ⁽¹⁾	(2)		-.005 ⁽¹⁾
1000—1449	(2)		.008 ⁽¹⁾	(2)		.016 ⁽¹⁾
1500—1999	(2)		.014 ⁽¹⁾	11.518***	3.393	.040
2000—2499	(2)		-.006 ⁽¹⁾	16.555***	3.920	.051
2500—2999	(2)		-.013 ⁽¹⁾	(2)		.014 ⁽¹⁾
3000€ o més	(2)		-.002 ⁽¹⁾	(2)		-.011 ⁽¹⁾

(continua)

Posició relativa en salari

Tant sols dona ingressa	(2)		-.019 ⁽¹⁾	59.061***	7.275	.101 ⁽¹⁾
Doble ingrés: dona>home	-48.098***	9.137	-.061	(2)		.015 ⁽¹⁾
Doble ingrés: dona=home	-33.343***	6.852	-.064	(2)		.019 ⁽¹⁾
Doble ingrés: dona<home	-30.262***	5.716	-.073	(2)		-.019 ⁽¹⁾
No salari	41.386***	7.960	.058	(2)		-.002 ⁽¹⁾
<i>Variabls per homes i dones principals en les parelles</i>						
Temps de treball remunerat: dona	-.464***	.012	-.555	.131***	.009	.245
Temps de treball remunerat: home	.202***	.010	.270	-.268***	.006	-.559
Treball domèstic no remunerat: dona (3)				.119***	.010	.187
Treball domèstic no remunerat: home (4)	.212***	.019	.135			
Nivell educatiu dona						
Incomplet primaris	(2)		.007 ⁽¹⁾	(2)		.004 ⁽¹⁾
Primaris	(2)		.003 ⁽¹⁾	7.153*	3.684	.030
Secundaris	-15.849***	4.469	-.038	12.346***	4.276	.046
Universitat	-26.086***	5.736	-.054	22.726***	4.726	.074
Nivell educatiu home						
Incomplet primaris	(2)		.004 ⁽¹⁾	(2)		-.015 ⁽¹⁾
Primaris	(2)		.006 ⁽¹⁾	(2)		.017 ⁽¹⁾
Secundaris	(2)		-.010 ⁽¹⁾	8.545***	3.084	.033
Universitat	(2)		-.002 ⁽¹⁾	(2)		.022 ⁽¹⁾
Salari: dona						
Menys de 500	(2)		.007 ⁽¹⁾	(2)		-.003 ⁽¹⁾
500—999	-12.875**	5.374	-.029	(2)		-.007 ⁽¹⁾
1000—1299	(2)		-.004 ⁽¹⁾	15.416***	5.277	.036
1300—1499	-20.064**	9.212	-.023	19.319***	6.741	.034
1500—1999	(2)		-.014 ⁽¹⁾	(2)		.016 ⁽¹⁾
2000€ o més	(2)		-.004 ⁽¹⁾	(2)		.015 ⁽¹⁾

(continua)

Salari: home						
Menys de 500	(2)		.005 ⁽¹⁾	(2)		.004 ⁽¹⁾
500—999	(2)		.015 ⁽¹⁾	(2)		-.002 ⁽¹⁾
1000—1299	(2)		-.011 ⁽¹⁾	(2)		-.002 ⁽¹⁾
1300—1499	(2)		.007 ⁽¹⁾	(2)		.012 ⁽¹⁾
1500—1999	(2)		-.005 ⁽¹⁾	(2)		-.008 ⁽¹⁾
2000€ o més	-17.763***	6.673	-.028	(2)		-.001 ⁽¹⁾
Salut: dona.						
Acceptable	(2)		-.008 ⁽¹⁾	10.778***	3.713	.035
Dolenta	-32.494***	9.044	-.036	21.482***	6.893	.037
Salut: home.						
Acceptable	17.787***	4.766	.037	-13.987***	3.704	-.045
Dolenta	43.718***	8.569	.052	-30.762***	6.441	-.058
Categoria socioeconòmica: dona						
Alta	(2)		-.012 ⁽¹⁾	(2)		-.008 ⁽¹⁾
Mitjana—alta	(2)		.006 ⁽¹⁾	(2)		.009 ⁽¹⁾
Mitjana	(2)		-.013 ⁽¹⁾	(2)		-.003 ⁽¹⁾
Mitjana- baixa	(2)		.002 ⁽¹⁾	(2)		.013 ⁽¹⁾
Baixa	(2)		.007 ⁽¹⁾	-10.523**	4.903	-.025
Categoria socioeconòmica: home						
Alta	(2)		.000 ⁽¹⁾	-9.313**	4.591	-.023
Mitjana—alta	(2)		-.008 ⁽¹⁾	(2)		.011 ⁽¹⁾
Mitjana	(2)		-.008 ⁽¹⁾	(2)		.001 ⁽¹⁾
Mitjana- baixa	(2)		.006 ⁽¹⁾	(2)		.000 ⁽¹⁾
Baixa	(2)		.013 ⁽¹⁾	(2)		-.007 ⁽¹⁾
Estadístic F (df)		234.804 (25) ***			131.627 (22) ***	
R ² ajustada		0.543			0.369	

Notes:

* Valor de $p < 0,10$; ** Valor $p < 0,05$; *** P-valor $< 0,01$

(1) En les variables no estadísticament significatives, els coeficients de regressió estandarditzats són "beta in".

(2) Les variables no són estadísticament significatives amb un valor de $p > 0,10$. Aquestes variables s'extreuen del model

(3) No incloses en el model quan la variable dependent és el temps dedicat al treball domèstic i de cura per la dona principal

(4) No incloses en el model quan la variable dependent és el temps dedicat al treball domèstic i de cura per l'home principal

Font: Càlculs de l'autor a partir de l'Enquesta de l'ús del temps, Espanya (EUT, INE 2004).

Mostra: parelles amb o sense fills/es entre 25 i 59 anys. Dies laborables.

Necessitats de cura a la llar

Les variables que determinen les necessitats de treball domèstic i de cura (Taula 4.5) tenen efectes molt diferents sobre els membres principals de la llar. En el cas dels homes principals, només tres situacions presenten un efecte directe en el temps que dediquen al treball familiar i domèstic. Dues de les situacions - llars amb menors de 3 anys i amb menors de 3 a 10 anys suposen un augment de 48,85 i 25,43 minuts per dia, respectivament, en el temps de treball familiar i domèstic dels homes. La tercera situació - les llars amb més de tres fills - comporten una reducció de 24,87 minuts per dia la dedicació dels homes a aquest treball.

En el cas de les dones principals, el model és força més complex. Així doncs, les variables esmentades anteriorment en el model masculí amb un efecte directe tenen un impacte molt més marcat en les dones, així com també apareixen altres variables com explicatives. En aquelles llars amb nens menors de 3 anys les dones dediquen el doble de temps en les tasques familiars i domèstiques que les seves parelles masculines (119,98 i 48,85 minuts per dia, respectivament, *ceteris paribus*). I en les llars amb més de tres fills/es, on els homes redueixen la quantitat de temps que dediquen al treball familiar i domèstic, les dones dediquen gairebé 78 minuts al dia més que les dones que no tenen fills/es.

Per tant, les aparents economies d'escala en el temps de treball de cura de nens són més pronunciats pels homes, i els nostres resultats revelen una major especialització en les famílies més grans i una divisió sexual del treball més clara (Craig i Bittman, 2008, troben resultats similars). A les llars amb nens de 11 a 18 anys i a les llars amb un o dos fills/es, les dones dediquen més temps al treball familiar i domèstic. A més, el comportament

de les dones respon a tot tipus de necessitats d'atenció i de cura a la llar, no només pels menors; a les llars amb persones majors de 75 anys, les dones realitzen aproximadament 73 minuts al dia més que les dones que viuen en llars sense persones grans dependents.

Finalment, les variables que donen compte del temps dedicat a la cura i al treball domèstic per persones alienes a la llar i per les institucions (que no apareixen en el model per als homes) comporten una reducció substancial del temps que les dones dediquen al treball familiar i domèstic. Els resultats indiquen que quan les dones redueixen el treball familiar i domèstic és perquè externalitzen part d'aquest treball, no perquè els homes prenen la responsabilitat d'això.

Salari individual i l'ingrés familiar

La nostra anàlisi va examinar l'impacte dels ingressos totals mensuals de la llar (incloent no només els salaris, sinó totes les altres fonts d'ingressos, incloent pensions, prestacions per atur, entre altres) i els salaris individuals de cada cònjuge en el temps dedicat al treball familiar i domèstic. Els nostres resultats van mostrar que la primera d'aquestes variables només té un efecte estadísticament significatiu sobre el treball familiar i domèstic en el cas dels homes, mentre que per a les dones, els ingressos de la llar no va proporcionar ni informació addicional ni cap efecte directe (sense dubte a causa de la capacitat explicativa del salari individual). Curiosament, els efectes directes estadísticament significatius en el cas dels homes no es donen en els nivells d'ingressos alts o baixos, sinó només en els nivells d'ingressos intermedis, on els homes augmenten la quantitat de temps que dediquen al treball familiar i domèstic.

Pel que fa a les variables dels salaris individuals, els nostres resultats mostren que els salaris dels homes no juguen un paper apreciable en cap de les dues equacions - excepte en el cas dels homes amb un salari més elevat, que és on els resultats mostren una lleu disminució en la quantitat de temps dedicat al treball familiar i domèstic per part de les seves parelles femenines (presumiblement pel fet que el treball domèstic llavors s'externalitza parcialment).

Per contra, els salaris individuals de les dones principals tenen un efecte estadísticament significatiu sobre el temps dedicat al treball familiar i domèstic de les dones i els homes. Les dones que tenen salaris en l'interval intermedi redueixen de forma considerable el temps que dediquen a aquest treball (uns 20 minuts al dia, en comparació amb la categoria de referència de les dones que no tenen salari), mentre que les seves parelles masculines augmenten la seva dedicació a les tasques de la llar (augment uns 19 minuts al dia). Aquesta disparitat podria molt bé indicar el fet que guanyar un salari dóna a les dones un major poder de negociació a la llar (Gupta 2007). L'efecte no és tan marcat per a les dones de salaris més alts pel fet que el temps de treball s'externalitza (veure la perspectiva de l'intercanvi econòmic).

La posició relativa en salaris

Els nostres resultats mostren que "la posició relativa en salaris" té un efecte important i directe en ambdues equacions. No obstant això, l'efecte és específic de gènere. En primer lloc, a les llars on no hi ha salaris, les dones dediquen més temps al treball familiar i domèstic que en aquelles on tant sols ingressa l'home –la categoria de referència- (41,38 minuts per dia

més)²⁵. En segon lloc, en situacions en què les dones principals són membres de llars de “doble salari”, a mesura que la seva posició relativa en salari augmenta, el treball familiar i domèstic disminueix: per 48,09, 33,43, i 30,26 minuts per dia en les dones > homes, dones = els homes i les dones < homes, respectivament. Per contra, si l'únic salari prové de la dona, el temps total dedicat pels homes al treball no remunerat és 59,06 minuts per dia més que aquells homes que conviuen en llars on tant sols ells tenen salaris.

Aquests resultats semblen ser consistents amb diverses hipòtesis plantejades pels “models de negociació” aplicades a llars, que sostenen que la quantitat de temps que les dones dediquen al treball familiar i domèstic disminueix a mesura que augmenta la seva posició relativa en el salari. No obstant això, mentre que la càrrega de treball de les dones disminueix, la de les seves parelles masculines no augmenta. Per tant, sembla que les dones poden utilitzar els seus salaris per externalitzar al treball familiar i domèstic, el que seria indicatiu de les relacions de gènere que operen dins de la llar (veure la perspectiva de “*gender display*”²⁶).

4.6. Conclusions

Hem analitzat si els canvis en la taxa d'activitat de les dones espanyoles van modificar substancialment les estratègies per satisfer les necessitats de treball familiar i domèstic de les llars a Espanya. Ens hem centrat en el

²⁵ En les llars on no hi ha salari, ni l'home ni la dona principal guanyen un salari; però tenen altres tipus d'ingressos, com poden ser les pensions.

²⁶ Podria ser el cas que algunes dones durant la seva vida laboral han dedicat menys temps al treball remunerat per tal de dedicar més temps al treball familiar i domèstic. En aquests casos, aquesta major dedicació a aquest treball podria reduir els seus ingressos. Lamentablement, no tenim la informació pertinent per estudiar aquestes situacions.

temps de treball total (remunerat i no remunerat) dedicat a satisfer les necessitats d'atenció directa de les persones, i els determinants de la participació de les dones i dels homes en el treball familiar i domèstic. Els nostres resultats destaquen, en primer lloc, la contínua importància d'aquest treball (realitzat essencialment per dones) en el treball total dedicat a satisfer les necessitats de la llar, i que apunten a l'escassa participació dels serveis públics en la prestació de treball de cura a Espanya.

En segon lloc, les evidències empíriques mostren que el tipus de llar i l'ingrés total de les llars no tenen un efecte estadísticament significatiu en el temps que els homes dediquen al treball familiar i domèstic. Independentment de la seva situació, la quantitat de temps que els homes dediquen a aquest treball canvia poc i segueix sent baixa durant tota la seva vida. Totalment de manera contrària, les dones es veuen fortament afectades per les dues característiques del tipus de llars i els nivells d'ingressos.

Finalment, els resultats de l'anàlisi multivariada mostren que les variables que es tenen en compte comporten un major poder explicatiu en el temps que les dones dediquen al treball familiar i domèstic en comparació amb els homes. Això podria reflectir algunes de les dimensions clau de les relacions de gènere que no són recollides per la informació quantitativa disponible per l'enquesta de l'ús del temps a Espanya. A més, mentre que el temps de treball remunerat sembla ser una variable significativa per a les dones i els homes, les diferències més notables en el temps que es dedica al treball familiar i domèstic s'expliquen essencialment per les variables pròpies de la dona: el seu nivell d'educació i, més significativament, el seu salari. Per contra, les variables pròpies dels homes no semblen ser rellevants per explicar ni sigui el seu comportament ni el de la seva parella femenina.

En general, els nostres resultats mostren que les noves condicions socials a Espanya (com l'augment de les taxes d'ocupació femenina i dels canvis en l'estructura de la llar) han modificat les estratègies de cura adoptades per les dones. Mentre que les dones segueixen sent responsables de la prestació de la cura, ara externalitzen part d'aquest compromís, ja sigui a través del mercat, si els seus salaris ho permeten, o sigui per la recerca d'ajuda dins de la llar. En aquest sentit, aquests resultats són molt similars als que s'obtenen en altres estudis.

Els nostres resultats semblen reflectir algun tipus de “*gender display perspective*”, perquè a mesura que augmenten els ingressos de les dones, la quantitat de treball familiar i domèstic que realitzen disminueix, però el que realitzen els homes no experimenta cap augment. Això semblaria indicar que, a Espanya, el treball familiar i domèstic és considerat responsabilitat de la dona. L'única manera que les dones tenen per reduir el seu temps a aquest treball és mitjançant l'ús dels seus salaris per externalitzar part d'aquest.

Això pot tenir diverses implicacions de política pública. En primer lloc, apunten a una clara necessitat de mesures que poden enfortir la posició que les dones ocupen en el mercat de treball a Espanya. Aquestes polítiques s'han d'esforçar per eliminar la segmentació del mercat de treball per raó de gènere, reduir la desigualtat salarial, i eradicar les condicions precàries en l'ocupació per a les dones atrapades en els contractes de curta durada, a temps parcial. Llocs de treball ben remunerats per a les dones podrien crear-se, per exemple, en els serveis públics de cura d'alta qualitat. A més, una política eficaç per a la millora dels salaris de les dones seria la d'augmentar

el salari mínim, ja que són les que en podrien gaudir, en general, dels beneficis d'una mesura d'aquest tipus.

En segon lloc, hi ha una necessitat d'augmentar la despesa pública a Espanya per oferir més guarderies i residències de gent gran. Es requereixen més guarderies i centres de cura infantil amb urgència si volem donar la volta a les taxes de fertilitat, mentre que el futur envelliment de la població pot tenir un impacte important en el treball de les dones, especialment, en aquelles llars d'ingressos baixos. L'augment en el treball de cura significa que un nombre cada vegada més gran de dones, aquelles que tenen al voltant de 50 anys, estan optant per la jubilació anticipada per donar resposta a la cura dels seus pares. No obstant això, la cura dels familiars de més edat, que sovint pateixen de malalties cròniques, poden tenir un enorme impacte en la qualitat de vida de la persona cuidadora d'aquí la necessitat d'una àmplia oferta de serveis públics per a la cura de la gent gran: residències, centres de dia, treball remunerat d'ajuda a casa, entre altres.

De la mateixa manera, hi ha la necessitat d'implementar polítiques educatives dirigides a modificar les normes de gènere. I encara que som conscients de la dificultat d'aquesta tasca, la importància d'aquest tipus de polítiques és innegable. A les escoles primàries i secundàries, els nens han de tenir l'oportunitat de reflexionar i discutir els rols de gènere. A les institucions d'educació superior, els cursos han d'introduir temes que analitzin les relacions de gènere i patriarcals de manera que els estudiants poden començar a canviar els seus punts de vista. Finalment, els programes públics s'han de dissenyar posant l'accent en la importància del treball familiar i domèstic, posant-lo en peu d'igualtat amb el treball remunerat en el mercat.

4.7. Referències

- Agarwal, Bina. 1997. “‘Bargaining’ and Gender Relations: Within and Beyond the Household.” *Feminist Economics* 3(1): 1–50.
- Arregi, Begoña and Andrés Dávila, ed. 2005. *Reproduciendo la vida, manteniendo la familia*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- Becker, Gary. 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bianchi, Suzanne, Melissa Milkie, Liana Sayer, and John Robinson. 2000. “Is Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor.” *Social Forces* 79(1): 191–228.
- Bittman, Michael. 1999. “Parenthood without Penalty: Time Use and Public Policy in Australia and Finland.” *Feminist Economics* 5(3): 27–42.
- Bittman, Michael and Jocelyn Pixley. 1997. *The Double Life of the Family: Myth, Hope, and Experience*. Sydney: Allen & Unwin.
- Bittman, Michael, Paula England, Nancy Folbre, Liana Sayer, and George Matheson. 2003. “When Does Gender Trump Money? Bargaining and Time in Household Work.” *American Journal of Sociology* 109(1): 186–214.
- Blumberg, Rae and Marion Coleman. 1989. “A Theoretical Look at the Gender Balance of Power in the American Couple.” *Journal of Family Issues* 10(2): 225–50.
- Brines, Julie. 1994. “Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home.” *American Journal of Sociology* 100(3): 652–88.
- Cabré, Anna, ed. 2007. *La constitución familiar en España*. Bilbao: Fundación BBVA.

- Chiappori, Pierre-Andre, Lawrence Haddad, John Hoddinott, and Ravi Kanbur. 1993. "Unitary versus Collective Models of the Household: Time to Shift the Burden of Proof?" Policy Research Working Paper 1217, World Bank.
- Consejo Económico y Social. 2004. Segundo informe sobre la situación de las mujeres en la realidad sociolaboral española. Madrid: Ministerio de Trabajo e Inmigración.
- Coverman, Shelley. 1985. "Explaining Husbands' Participation in Domestic Labor." *Sociological Quarterly* 26(1): 81–97.
- Craig, Lyn and Michael Bittman. 2008. "The Incremental Time Costs of Children: An Analysis of Children's Impact on Adult Time Use in Australia." *Feminist Economics* 14(2): 59–88.
- Dema-Moreno, Sandra. 2009. "Behind the Negotiations: Financial Decision-Making Processes in Spanish Dual-Income Couples." *Feminist Economics* 15(1): 27–56.
- Eurostat. 2007. Time Use Surveys and Household Satellite Accounts. http://circa.europa.eu/Public/irc/dsis/tus/library?1¼/comparable_statistics/national_tables&vm¼detailed&sb¼Title (accessed May 2009).
- Evertson, Maire and Magnus Nermo. 2007. "Changing Resources and the Division of Housework: A Longitudinal Study of Swedish Couples." *European Sociological Review* 23(4): 455–70.
- Folbre, Nancy. 2008. *Valuing Children. Rethinking the Economics of the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Folbre, Nancy and Julie Nelson. 2000. "For Love or Money – or Both?" *Journal of Economic Perspectives* 14(4): 123–40.
- Folbre, Nancy and Michael Bittman. 2004. *Family Time: The Social Organization of Care*. London: Routledge.
- Giullari, Susy and Jane Lewis. 2005. "The Adult Worker Model Family, Gender Equality and Care: The Search for New Policy Principles, and

- the Possibilities and Problems of a Capabilities Approach.” Paper 19, United Nations Research Institute for Social Development.
- Greenstein, Theodore. 1996a. “‘Husbands’ Participation in Domestic Work: Interactive Effects of Husbands’ and Wives’ Gender Ideologies.” *Journal of Marriage and the Family* 58(3): 585–95.
- . 1996b. “‘Gender Ideology and Perceptions of the Fairness of the Division of Household Labor: Effects on Marital Quality.’” *Social Forces* 74(3): 1029–42.
- . 2000. “‘Economic Dependence, Gender, and the Division of Labor in the Home: A Replication and Extension.’” *Journal of Marriage and the Family* 62(2): 322–35.
- Gupta, Sanjiv. 1999. “‘Gender Display?’ A Reassessment of the Relationship between Men’s Economic Dependence and Their Housework Hours.” Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association.
- . 2006. “‘Her Money, Her Time: Women’s Earnings and their Housework Hours.’” *Social Science Research* 35(4): 975–99.
- . 2007. “‘Autonomy, Dependence, or Display? The Relationship Between Married Women’s Earnings and Housework.’” *Journal of Marriage and Family* 69(2): 399–417.
- Gupta, Sanjiv and Michael Ash. 2008. “‘Whose Money, Whose Time? A Nonparametric Approach to Modeling Time Spent on Housework in the United States.’” *Feminist Economics* 14(1): 93–120.
- Instituto de la Mujer. 2009. Estadísticas.
http://www.inmujer.es/ss/Satellite?c¼Page&cid¼1264005678188&language¼cas_ES&pagename¼InstitutoMujer%2FPPage%2FIMUJ_Estadísticas (accessed May 2009).

- Instituto Nacional de Estadística (INE). 2004. Encuesta de Empleo del Tiempo 2002/2003 [Time use survey 2002/2003]. <http://www.ine.es/> (accessed May 2009).
- . 2009a. Cifras de población y censos demográficos. http://www.ine.es/inebmenu/mnu_cifraspob.htm (accessed May 2009).
- . 2009b. Datos básicos .acceso directo. http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type¼pcaxis&path¼/t22/e308_mnu&file¼inebase&N¼&L¼0 (accessed May 2009).
- Katz, Elizabeth. 1997. “The Intra-Household Economics of Voice and Exit.” *Feminist Economics* 3(3): 25–46.
- Kim, Jongsoog and Lydia Zepeda. 2004. “When the Work is Never Done: Time Allocation in US Family Farm Households.” *Feminist Economics* 10(1): 115–39.
- Lewis, Jane. 2000. “Work and Care.” *Social Policy Review* 12: 48–67.
- . 2001. “The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care.” *Social Politics* 8(2): 152–69.
- Ministerio de Educación y Ciencia (MEC). 2009a. Enseñanzas no universitarias: Alumnado matriculado, curso 2005–2006. <http://www.educacion.gob.es/horizontales/estadisticas/no-universitaria/alumnado/matriculado/2005-2006.html> (accessed May 2009).
- . 2009b. Estadísticas e informes. <http://www.educacion.gob.es/educacion/universidades/estadisticas-informes> (accessed May 2009).
- Murillo, Francisco. 1983. Informe sociológico sobre el cambio social en España 1975/1983. Madrid: Editorial Euroamérica.

- Parkman, Allen. 2004. "Bargaining Over Housework: The Frustrating Situation of Secondary Wage Earners." *American Journal of Economics and Sociology* 63(4): 765–94.
- Sen, Amartya. 1987. *Gender and Cooperative Conflicts*. Helsinki: World Institute for Development Economic Research.
- Sirianni, Carmen and Cynthia Negrey. 2000. "Working Time as Gendered Time." *Feminist Economics* 6(1): 59–76.
- South, Scott and Glenna Spitze. 1994. "Housework in Marital and Nonmarital Households." *American Sociological Review* 59(3): 327–47.
- Strober, Myra and Agnes M.K. Chan. 1998. "Husbands, Wives, and Housework: Graduates of Stanford and Tokyo Universities." *Feminist Economics* 4(3): 97–127.
- West, Candace and Don Zimmerman. 1987. "Doing Gender." *Gender and Society* 1(2):125–51.

CAPITOL 5

Temps mesurat, temps percebut: un biaix de gènere

CAPITOL 5

Temps mesurat, temps percebut: un biaix de gènere¹

5.1. Introducció

En les darreres dècades s'han desenvolupat els diaris d'ús del temps com un instrument adequat per recollir informació sobre el temps dedicat per les persones a les diferents activitats². Paral·lelament cada vegada és més habitual que enquestes generals sobre condicions de vida i hàbits de la població recullin alguna pregunta sobre usos del temps. En aquest context, hi ha un debat sobre si els resultats obtinguts en la participació en el treball no remunerat realitzat des de les llars divergeixen si es recullen a través de les respostes a un diari o a un qüestionari³. Si les dues formes de recollir la informació donessin resultats similars, s'argumenta que no seria necessari la implementació del diari ja que el seu cost és molt més elevat que el d'un qüestionari.

Segurament l'article de referència sobre aquest debat és Marini i Shelton (1993). Aquestes autores analitzen els diferents instruments utilitzats per recollir informació sobre treball domèstic i de cura, visibilitzen els problemes de cada un i conclouen que hi ha una necessitat de continuar amb

¹ Aquest capítol ha estat publicat a la revista *Time & Society*, publicat on-line el 16 de juliol del 2014, amb el títol “Measured time, perceived time: a gender bias“ per Cristina Carrasco i Màrius Domínguez. DOI:10.1177/0961463X14538917

² Aquests han estat implementats en diferents països: en els països europeus sota la normativa d'EUROSTAT, en la resta dels països industrialitzats i també en països d'Amèrica Llatina o països africans, encara que en aquests dos últims casos, en general s'han realitzat només en les grans ciutats.

³ En un qüestionari s'acostuma a preguntar el temps total de dedicació a cada activitat específica, durant un dia o una setmana. En el nostre cas, interessa el temps dedicat a treball domèstic.

el desenvolupament de mètodes i mesures fiables per captar aquest treball. Els estudis realitzats des de llavors difereixen en una sèrie d'aspectes i no arriben a resultats concloents. En un primer moment, hi va haver una major tendència a debatre temes ideològics relacionats amb els biaixos de gènere que traduïen les respostes, a causa de la pressió social que existeix sobre les persones enquestades per orientar la seva resposta en un sentit o en un altre. Posteriorment, el debat s'ha centrat en raons de tipus més tècnic relacionades amb el tipus d'instrument metodològic utilitzat.

L'objectiu d'aquest article és contribuir al debat sobre les diferències de resultats entre diaris i qüestionaris però ampliant-lo per incloure els resultats d'un tipus de pregunta que últimament s'incorpora en diferents tipus d'enquestes, com les enquestes demogràfiques, de condicions de vida o de salut. Es tracta de preguntes que no demanen temps mesurat dedicat a treball domèstic i de cura, sinó que es refereixen a la percepció que tenen les persones sobre el percentatge que han realitzat del treball total requerit a la llar. El fet que es preguntï per percepcions i no temps mesurat, pot oferir un tipus d'informació complementària que ajudaria al debat sobre els instruments a utilitzar.

L'estudi es realitza per a Catalunya⁴ a partir de tres enquestes, l'Enquesta de l'Ús del Temps 2002-03 (EUT, INE 2004), l'Enquesta Demogràfica de Catalunya 2007 (ED, IDESCAT 2008), i l'Enquesta Nacional de Salut d'Espanya 2006 (ENS, INE 2007), encara que s'aprofundirà

⁴ Espanya, amb 46.196.278 habitants, està dividida en disset regions conegudes com les comunitats autònomes, així com les ciutats de Ceuta i Melilla al continent africà. Catalunya, situada al nord-est d'Espanya, és la segona comunitat autònoma més gran de població (7.318.520), i representa el major percentatge del PIB nacional, gairebé el 19%. (Les dades de població es refereixen a gener de 2012, les dades del PIB es refereixen a 2010; espanyol Institut Nacional d'Estadística de 2011).

fonamentalment entre les dues primeres. Les tres enquestes ofereixen un tipus d'informació diferent i les seves característiques tècniques i substantives es comenten en un apartat específic més endavant.

L'article comença amb un apartat que inclou algunes reflexions teòriques relacionades amb la forma en què es planteja la pregunta i el tipus de respostes que indueixen i un comentari dels resultats dels principals estudis realitzats en les últimes dues dècades. A continuació, es comenten els resultats obtinguts, que comprenen una primera anàlisi descriptiva i una segona anàlisi multivariant, que aporta informació sobre les diferències en les formes de preguntar sobre el temps.

5.2. Antecedents i perspectiva teòrica

Fins ara el debat s'ha centrat fonamentalment en la discrepància de resultats sobre el treball domèstic i de cura recollits per un diari d'activitats i els recollits a través d'un qüestionari. La majoria d'autors opinen que el diari, amb una implementació més complexa i més cara (Bonke 2005, Kitterød i Lyngstad 2005), és un instrument més adequat que el qüestionari per recollir aquest tipus d'informació (Marini i Shelton 1993, Juster, Ono i Stafford 2003), tot i que les diferències poden no ser significatives (Marini i Shelton 1993, Niemi 1993, Baxter i Bittman 1995). Algun estudi recent (Schulz i Grunow 2011) aïna més les seves conclusions plantejant que si les comparacions entre diari i qüestionari es realitzen per tasques específiques i no en termes agregats, els resultats d'ambdós poden ser consistents. D'aquí que l'objectiu de molts dels estudis sobre la temàtica es formalitzi a analitzar si les diferències entre els dos instruments de recollida d'informació són prou importants com per rebutjar el qüestionari o, per

contra, si aquestes diferències no es mostren significatives podria utilitzar-se el qüestionari en raó del seu menor cost.

Les argumentacions sobre els avantatges o desavantatges de cada metodologia són diverses; algunes més metodològiques i altres més de tipus aplicat. No obstant això, no solen considerar algunes reflexions més teòriques que guarden relació amb la forma en què es planteja la pregunta i el tipus d'informació que ofereixen les respostes. A aquestes dediquem les properes línies.

5.2.1. El rerefons teòric

El problema central comú al diari i al qüestionari i que no s'acostuma a assenyalar, és que aquests instruments recullen el que es denomina "temps rellotge", el temps mesurat en hores i minuts, el temps cronòmetre. Aquesta forma de mesurar el temps -que va ser assimilada per l'economia ja en l'època de la industrialització per mesurar el treball assalariat- oblida que el rellotge i el calendari són convencions humanes i que el temps és una cosa molt més complexa que el simple horari (Torns 2001, 2004). Amb la mesura quantitativa del temps es perd la noció més lligada als ritmes, moments, etapes i experiències de la vida. En particular, al nostre interès, es perden les dimensions subjectives -difícilment quantificables- dels temps necessaris per a la vida, com els dedicats a la cura i atenció, afectes, manteniment, gestió i administració domèstica, relacions i oci, etc. Dimensions del temps, totes elles qualitatives, que queden invisibilitzades sota les mesures quantitatives (Adam 1999, 2004).

Aquests problemes conceptuals que presenta la magnitud "temps" són els

que es tradueixen, en el camp aplicat, a les limitacions metodològiques que presenten els diaris i els qüestionaris com a instrument de recollida d'informació. Limitacions que fonamentalment tenen a veure amb moltes de les activitats considerades de cura directa i no amb aquelles denominades tradicionalment com a treball domèstic, com netejar, planxar, cosir, etc que són més fàcilment mercantilizables i més fàcilment mesurables en temps rellotge. Possiblement sigui aquesta la raó per la qual la majoria dels estudis (Kitterød i Lyngstad 2005, Kan i Pudney 2008, Schultz i Grunow 2011) que debaten sobre els instruments de mesura analitzin exclusivament aquestes últimes i excloguin explícitament les activitats més pròpies del treball de cura.

Entre les limitacions més assenyalades es destaquen aquelles que tenen a veure amb els problemes de mesurar el temps en les tasques que es realitzen simultàniament, amb la dificultat de captar el temps dedicat a la gestió i l'organització de la llar, al suport emocional, i a les situacions “d'estar atent a”. Limitacions que possiblement es manifesten amb més força en un diari d'activitats que en un qüestionari, ja que aquest últim, en oferir respostes globals pot incorporar percepcions sobre les energies, fatigues i simultaneïtats que representen el treball realitzat, anant més enllà del temps mesurat directament.

Ara bé, malgrat aquestes limitacions, el diari ofereix altres avantatges que el converteixen en un instrument més adequat que el qüestionari. En opinió de la majoria dels autors, el diari ofereix informació més fiable, més completa i amb possibilitats d'anàlisi molt més flexible que el qüestionari (Niemi 1993, Marini i Shelton 1993, Press i Townsley 1998, Bonke 2005). D'aquí que, un desafiament pendent és intentar reduir les limitacions del diari. Algunes d'elles es podrien superar combinant el diari amb algunes

preguntes que captessin aspectes més subjectius. Altres, com s'està fent en alguns països, introduint una nova columna al diari on es pregunta si durant la realització de l'activitat, la persona entrevistada tenia persones al seu càrrec o sota la seva responsabilitat. D'aquesta manera es poden captar més fàcilment les activitats del treball de cura.

La segona reflexió teòrica, habitualment no considerada, té a veure amb les enquestes que no pregunten sobre el temps sinó sobre la proporció de treball que ha realitzat la persona enquestada sobre el total de treball realitzat a la llar. És el que s'anomena "temps percepció"⁵. Aquest temps percepció presenta avantatges respecte al temps rellotge en aquells aspectes més relacionats amb les subjectivitats, però alhora presenta serioses limitacions més relacionades amb l'objectivitat que ofereix el temps mesurat.

El temps percepció és per definició una mesura subjectiva i, com a tal, està condicionada per factors ideològics que participen en la construcció social d'una estructura del temps determinada i condicionada per variables socials i/o demogràfiques. Les persones interioritzen les normes socials i, generalment, actuen d'acord a elles com quelcom establert.

En el tema que ens interessa, dos aspectes emergeixen com a fonamentals. El primer d'ells, i segurament el més determinant és que la subjectivitat de les persones, quant a la seva dedicació a treball domèstic i de cura estaria responnent a rols socials establerts, a una ideologia tradicional sexista que assigna el treball per sexe i que, tant en la pràctica com en el simbòlic col·lectiu, continuen presents (Greenstein 1996a, 1996b, Katz 1997, Press i

⁵ Tal i com s'ha comentat, en les respostes a les preguntes sobre temps mesurat d'un qüestionari, també pot existir un component de temps percepció.

Townsley 1998, Gupta 2007). D'aquesta manera, els homes tendrien a percebre que fan més feina de la que realment fan, ja que al no ser considerats socialment responsables d'aquesta activitat, tendiran a valorar més la seva col·laboració. Naturalment, la situació de les dones seria la contrària. Considerant-se com les responsables de la gestió de la llar en totes les seves dimensions, en rebre col·laboració de les seves parelles masculines, elles tendrien a percebre que aquest treball s'estaria realitzant de forma compartida.

El segon aspecte relacionat amb l'anterior, té a veure amb la percepció del temps dedicat a l'atenció i cura d'altres persones condicionada pel salari de cada membre de la parella (Pahl 1983, 1989, 2000, Agarwal 1997 i Dema 2006, 2009). En la família tradicional es considerava que el repartiment del treball responia a una certa equitat: ells eren els encarregats d'aportar els recursos monetaris a la llar i elles de realitzar el treball domèstic i de cura. A mesura que, en proporcions cada vegada més grans, les dones es van integrant al mercat laboral, s'ha mantingut la idea (almenys en el simbòlic masculí) que l'aportació que cada membre de la parella realitza a la llar és en part monetària i en part, en treball domèstic i de cura. Com les dones, en general, tenen salaris més baixos, en principi, haurien d'assumir una part més gran del treball no remunerat (Brines 1994). D'aquí la percepció que ells realitzen més feina de la que els correspondria.

La teoria coneguda com "doing gender" té en compte els dos aspectes anteriors. Sosté que el comportament de les persones està condicionat per les expectatives que els altres tenen d'elles, el que les fa actuar d'acord a les normes socials establertes (West i Zimmerman 1987, Brines 1994, South i Spitze 1994, Gupta 1999). D'aquí que aquelles persones els salaris relatius de les quals no corresponen al seu gènere (salaris inusualment elevats per a

les dones o el contrari per als homes), poden compensar exagerant i/o percebent la seva realització de treball domèstic i de cura d'acord al seu rol de gènere (Gupta 2006, Greenstein 2000, Bittman et al. 2003).

Tots els aspectes assenyalats cal tenir-los en consideració a l'analitzar els resultats dels estudis aplicats.

5.2.2. Els estudis aplicats

Els estudis realitzats en els últims vint anys que analitzen el diari i el qüestionari com a instruments metodològics per obtenir informació sobre el treball domèstic i de cura, en general, han debatut sobre aspectes més concrets, alguns dels quals es podrien superar millorant la tècnica de recollida d'informació.

Un primer aspecte que la majoria d'autors planteja com un problema és la manca d'enquestes que incloguin simultàniament qüestionari i diari per poder comparar els resultats utilitzant la mateixa mostra. Això sembla de relativa fàcil solució. Els diaris d'ús del temps normalment van acompanyats d'un qüestionari sobre diferents aspectes de la llar, ocupació i situació social de la persona entrevistada. En aquest qüestionari es podrien incorporar les preguntes corresponents al temps dedicat a treball domèstic i de cura. En qualsevol cas, els estudis realitzats mostren com no és conclouent si les diferències trobades entre les dades que ofereixen qüestionari o diari siguin degudes a problemes causats per l'ús d'enquestes diferents.

Una de les raons emprada per justificar les diferències de resultats entre

qüestionaris i diaris és la manca d'exactitud de la definició que s'ofereix del treball domèstic i de cura o, senzillament, que diferents autors utilitzen definicions diferents. Al contrari dels diaris en què les activitats estan ben especificades, en les respostes del qüestionari pot influir la concepció que tinguin les persones de les tasques que inclou el treball de la llar, on generalment s'exclouen algunes activitats com la cura o la jardineria (Baxter i Bittman 1995, Robinson 1999, Kitterød i Lyngstad 2005, Lee i Waite 2005).

També es fa referència als problemes de memòria que poden afectar les respostes dels qüestionaris, aspecte que afectaria més a aquelles persones que tenen pautes de participació més irregulars (Marini i Shelton 1993). Els problemes de simultaneïtat entre activitats també s'han argumentat per explicar les diferències de resultats entre diari i qüestionari. És possible que, a diferència d'un diari, en la resposta a un qüestionari la persona enquestada consideri el total de les activitats que ha realitzat i inclogui totes les activitats realitzades simultàniament (Juster i Stafford 1991, Marini i Shelton 1993); situació que afectaria en major proporció a les dones que als homes pel fet que són elles les que presenten major simultaneïtat en la realització del treball de la llar (Lee i Waite 2005).

En relació a les característiques dels resultats, en la majoria dels estudis s'obté que els valors de temps dedicat a treball de la llar obtinguts a través del qüestionari són majors que els respectius valors obtinguts a través d'un diari, particularment en aquelles activitats que es realitzen amb més freqüència (Robinson 1985, Niemi 1993, Marini i Shelton 1993, Baxter i Bittman 1995, Press i Townsley 1998, Bianchi et al. 2000, Juster et al. 2003, Lee i Waite 2005, Kan i Pudney 2008). Possiblement això sigui degut al fet que el qüestionari pot incloure activitats d'oci (prendre cafè, llegir la

premsa, etc.) que es realitzen entre activitats de treball domèstic (Rydenstam, 2001). A més, les persones que realitzen una major quantitat de treball tendrien a sobreestimar la seva participació, succeint el contrari amb aquelles persones que realitzen una menor quantitat de treball (Bonke 2005).

També s'han trobat diferències per sexe. Alguns autors afirmen que les diferències de resultats entre qüestionari i diari són majors en les dones que en els homes (Robinson 1985, Niemi 1993, Marini i Shelton 1993, Baxter i Bittman 1995). Encara que existeixen altres estudis que matisen aquests resultats (Bonke 2005, Kan 2008). Kitterød i Lyngstad (2005), basant-se en altres autors, esmenten dues possibles raons per aquestes diferències. D'una banda, les dones continuen realitzant una major proporció del treball de la llar, la qual cosa els portaria a sobreestimar la seva participació en aquest treball (Marini i Shelton 1993). I, d'altra, s'argumenta que les dones ofereixen dades més ajustades a la realitat ja que en realitzar major quantitat de treball de la llar que els homes, tenen més informació sobre aquest treball. Press i Townsley (1998) discuteixen aquests plantejaments argumentant que si realment es complissin les raons anteriors, això significaria que existirien diferències entre les mateixes dones: les que declaren realitzar una major quantitat de treball domèstic i de cura, haurien de presentar menors diferències de resultats en relació als seus companys masculins; resultats que no es corresponen amb els que s'obtenen en els diferents estudis comentats.

Els resultats també s'han analitzat no només en global sinó per grups establerts per variables socials o demogràfiques. La majoria d'autors i autores conclouen que les pautes de variació entre els subgrups són relativament petites i que la informació del qüestionari ofereix una escala

ordinal útil per realitzar una anàlisi multivariant sobre la participació de dones i homes en el treball de la llar i les seves formes de vida en relació a l'ús del temps (Robinson 1985, Marini i Shelton 1993, Baxter i Bittman 1995).

Resultats interessants i no sempre coincidents sorgeixen quan a cada membre de la parella se li pregunta tant pel temps dedicat a la feina de la llar que ell realitza com pel seu cònjuge. Alguns autors conclouen que hi ha una tendència a que les persones sobreestimen més el seu propi temps que el de les seves parelles, tendència que s'observa més gran en el cas dels homes (Marini i Shelton 1993). En canvi, altres autors matisen aquest resultat afirmant que les dones sobreestimen el seu propi temps però, en canvi, realitzen una bona aproximació del temps dedicat pels seus cònjuges. O que els homes farien sobreestimacions de tots dos temps, els propis i els de les seves parelles (Lee i Waite 2005). Per contra, també s'ha afirmat que tant dones com homes atribueixen sempre més temps de treball a la parella que a si mateix. Encara que amb algunes diferències entre sexes; les sobreestimacions d'ells sobre les seves cònjuges tendeixen a ser més grans que les d'elles sobre els seus marits (Bonke 2005). Aquest autor assenyala un aspecte important sobre el que hem anomenat temps percepció. Recorda que alguns qüestionaris pregunten per la proporció de treball realitzat i no per temps mesurat, per la qual cosa els resultats més que comportament real, estarien donant compte de normes socials.

Una contribució diferent que fa referència a un altre tipus de raons per argumentar les diferències de resultats en relació al treball domèstic i de cura entre qüestionari i diari, és l'estudi de Press i Townsley (1998). Les autores plantegen que aquestes diferències no poden ser explicades només per raons de memòria, definició del treball de la llar o simultaneïtats, sinó

que el procés de resposta en un qüestionari està esbiaixat profundament per qüestions de gènere i associat a normes socials⁶. Tant dones com homes tendrien a reproduir els seus rols socials a través de les seves respostes, és a dir, les seves respostes estarien condicionades pel que indiquen els seus rols de gènere. A més amb una influència significativa de variables tals com el nivell educatiu, l'edat i els nivells d'ingressos propis (Kitterød i Lyngstad 2005, Kan 2008, Schulz i Grunow 2011).

Aquest plantejaments connecten amb la teoria del "*doing gender*" assenyalada anteriorment, segons la qual persones que transgredeixen la norma en el treball de mercat, com ara les dones que tenen salaris més elevats que els seus cònjuges, tendeixen a compensar el seu problema d'identitat adoptant pautes més tradicionals en el treball domèstic i de cura (Brines 1994, Greenstein 2000, Bittman et al. 2003).

L'ampli ventall de resultats obtinguts pels diferents autors i autores justifica àmpliament la continuïtat dels estudis sobre el tema aportant nova informació que permeti aprofundir en el debat.

5.3. Característiques de les enquestes i dades analitzades

L'Enquesta de l'Ús del Temps 2002/2003, l'Enquesta Nacional de Salut d'Espanya 2006 i l'Enquesta Demogràfica de Catalunya 2007 tenen diferents objectius. La primera, recull informació sobre els temps de treball remunerat i no remunerat que permeti ajudar en el desenvolupament de polítiques familiars i d'igualtat de gènere; contribuir a la comptabilitat nacional a través de l'elaboració de comptes satèl·lits i analitzar els temps

⁶ Plantejament molt proper a les característiques assenyalades per al temps percepció.

d'oci, de transport, etc, per a l'elaboració de polítiques relacionades amb aquests àmbits. La segona té com objectiu general proporcionar la informació necessària sobre la salut de la població per poder planificar i avaluar les actuacions en matèria sanitària. I la tercera, pretén obtenir informació de les principals variables demogràfiques, així com aprofundir en el coneixement de les causes i conseqüències dels canvis demogràfics rellevants que s'estan produint a Catalunya.

El tipus d'informació que recull una enquesta està directament relacionat amb els seus objectius. D'aquí que tant la informació com la forma de recollir-la (el tipus de pregunta), siguin molt diferents en les tres enquestes, sent la diferència més rellevant les de l'EUT en relació a les altres dues. Per a la EUT, els temps que dediquen les persones a les diferents activitats i, en particular, als diferents treballs que es realitzen a les llars, són part central dels seus objectius. En canvi, ni l'ED ni l'ENS són enquestes de treball ni d'ús del temps, per tant, les preguntes que inclouen sobre treball domèstic i la cura de menors o de persones grans o amb problemes de salut no són el seu eix fonamental. Més aviat estan adreçades a complementar informació, en un cas, sobre els rols en l'estructura familiar i la cura de les persones que per alguna raó d'edat o salut no poden realitzar les cura per a si mateixes i, en un altre, sobre els possibles efectes que la realització de treball domèstic i de cura pot tenir sobre la salut de les persones. D'aquí que tots els autors considerin que l'EUT ha de ser l'enquesta referent en estudis comparatius.

L'Enquesta de l'Ús del Temps 2002/2003 segueix la normativa europea assenyalada per EUROSTAT. Es va realitzar a Espanya, distribuint el treball de camp uniformement durant tot un any (setembre 2002 - octubre 2003) perquè tots els dies (laborables i festius) estiguessin representats. La mostra és d'aproximadament 24.000 llars. Comprèn un qüestionari de la

llar, un qüestionari individual i un diari d'activitats que han d'omplir totes les persones de la llar de 10 i més anys, i un horari de treball setmanal per a totes les persones que tenen feina remunerada. El diari recull les activitats en franges horàries de 10 minuts, distingint entre activitats principals i activitats secundàries.

L'Enquesta Nacional de Salut d'Espanya 2006 és l'última d'aquestes característiques realitzada a Espanya. El treball de camp es va distribuir uniformement durant tot un any (juny 2006 - juny 2007). La mostra és de 29.478 persones de 16 i més anys i 9.122 nens o nenes de 0 a 15 anys, per a les quals s'entrevistava a la mare, pare o tutor/a. En relació al tema que ens ocupa, a les persones enquestades se'ls pregunta de forma separada per quatre tipus d'activitats realitzades des de les llars sense remuneració: les tasques considerades tradicionalment treball domèstic, la cura de persones grans o malaltes, la cura de persones amb alguna minusvalidesa i la cura de menors. En cada cas, es pregunta qui és la persona que principalment s'encarrega de les tasques. En concret, en el cas del treball domèstic, la pregunta és: "A casa, qui s'ocupa principalment de les tasques de la llar com fregar, cuinar, planxar Essent deu les possibles respostes. Però només en el cas de les tres primeres respostes (la persona enquestada sola, compartint amb la parella, o compartint amb una altra persona que no és la seva parella) se li pregunta a continuació pel temps dedicat de dilluns a divendres (com a mitjana) i dissabte més diumenge. En aquest cas, la resposta ofereix temps mesurat setmanal però només per a aquelles persones que responen realitzar una part significativa del treball domèstic.

L'Enquesta Demogràfica de Catalunya 2007 es va realitzar a Catalunya el novembre de 2007 i és l'única enquesta d'aquestes característiques realitzada fins al moment. La mostra és d'aproximadament 27.200 persones

corresponents a 10.520 llars. A les persones enquestades se'ls pregunta de forma separada per tres tipus d'activitats realitzades des de les llars sense remuneració: les tasques considerades tradicionalment treball domèstic, la cura de persones grans o malaltes i la cura de menors. Les tres preguntes són anàlogues, i específicament la referida a treball domèstic: "De manera habitual, quina participació té vostè en els treballs no remunerats de la seva llar?". I les possibles respostes són quatre: a) Realitzo la totalitat o gairebé la totalitat; b) Realitzo una part important, compartida amb almenys una altra persona de la llar; c) Participo realitzant una petita part i d) No participo habitualment. Com s'observa, en aquest cas, no es pregunta per temps mesurat. Per tant, la informació que s'obté és la percepció subjectiva de la persona entrevistada sobre la forma de repartiment del treball no remunerat a la llar. La forma de resposta no permet agregacions.

Les tres enquestes -que formen part de l'estadística oficial de Catalunya- encara que realitzades en anys diferents, són comparables en població-mostra, territori i context temporal.

5.4. Resultats

L'anàlisi es realitza per a Catalunya ja que no es disposa d'una enquesta amb les característiques de l'ED per a Espanya que permeti dur a terme un estudi comparatiu amb les dades de les altres dues enquestes. A la primera part de l'estudi es comparen els resultats de les tres enquestes, encara que posteriorment només s'utilitzen els resultats de les dues primeres, ja que pel tipus d'anàlisi realitzada, l'ENS no ofereix la informació necessària al no preguntar el temps de dedicació al treball domèstic a tota la població enquestada, tan sols als que declaren realitzar una part important del mateix.

D'altra banda, i de forma anàloga als estudis comentats en el segon apartat, només es considerarà el treball domèstic tradicional i no les activitats de cura⁷. Finalment, com el nostre interès es centra en les diferències de respostes entre dones i homes per estudiar si existeix un biaix de gènere, l'anàlisi s'efectua per a persones que viuen en parella de 25 a 59 anys i amb presència de fills/es en la llar.

L'anàlisi de les dades comprèn dues parts. La primera consisteix en una anàlisi descriptiva comparativa de les dades de les enquestes, en la segona, amb l'objectiu de contribuir al debat metodològic, es realitza una anàlisi de regressió múltiple que permeti estimar un model explicatiu del repartiment del treball domèstic entre dones i homes, comparant les respostes amb els diaris i amb les percepcions.

5.4.1. Anàlisi descriptiva. El temps percebut: subjectivitat condicionada?

En primer lloc es comparen els resultats de l'ENS i l'ED (Taula 5.1). Ambdues enquestes ofereixen respostes sobre el temps percepció i encara que les possibilitats de resposta no siguin idèntiques, són perfectament comparables. Un primer aspecte a destacar és la similitud de resultats que ofereixen les dues enquestes en relació amb les percepcions que sobre el treball domèstic que ells realitzen tenen les persones principals masculines i

⁷ Els autors que han realitzat aquest tipus d'estudis coincideixen que recollir informació sobre el temps dedicat a treball de cura presenta més dificultats que el temps dedicat a treball domèstic. Per tant, per a l'anàlisi de les diferències de resultats sobre la metodologia de la pregunta de cada enquesta, considerar el temps de cura podria afegir un biaix causat per les dificultats pròpies de la recollida del temps de cura.

femenines⁸, particularment per a les dues primeres categories de respostes. La resposta de la parella sola de l'ENS és anàloga al total de les dues últimes categories de l'ED. Aquesta similitud no és tan estranya, ja que els límits entre fer una petita part i no realitzar res són molt tènues.

En segon lloc, destaca la diferència que existeix en aquestes dues enquestes en relació a la percepció de dones i homes sobre la realització de treball domèstic. Les persones principals masculines tendeixen en major proporció a respondre que el treball es realitza de manera compartida (aproximadament en 16 punts percentuals) i, en canvi, les persones principals femenines perceben en major proporció que la feina la fan elles en la seva totalitat (aproximadament 17 punts percentuals). En segon lloc, el percentatge de persones principals masculines que realitzen una petita part o no fan res del treball són percentatges molt elevats, fins i tot en la percepció que tenen ells del seu propi treball. Les diferències de la percepció per sexe també es mantenen elevades (aproximadament 18 punts percentuals).

Tot en conjunt, podria estar mostrant que efectivament, les percepcions de dones i homes estan condicionades i, en part, determinades per factors ideològics que atribueixen a elles la responsabilitat del treball domèstic. Aquesta assignació social de rols -assumida per ambdós sexes- porta a la sobrevaloració dels homes en la seva participació en el treball no remunerat. El que concorda amb el sostingut per alguns autors (Marini i Shelton 1993, Greenstein 1996a, 1996b, Katz 1997, Press i Townsley 1998,

⁸ Els dos principals membres de la llar s'han considerat en base a l'edat i el parentiu respecte a altres membres de la llar. En aquest sentit, ens fixem en les persones principals masculines (ppm) i les persones principals femenines (ppf).

Gupta 2007) i també amb aspectes de la teoria coneguda com "*doing gender*".

Taula 5.1 Qui s'ocupa del treball familiar domèstic. ENS i ED. Percentatges

	ENS			ED	
	PPM	PPF		PPM	PPF
Entrevistat/da sol/a	0.8	61.6	Realitza la totalitat	0.9	64.2
Entrevistat/da més la parella	43.8	29.1	Realitza de forma compartida	46.2	30.6
Entrevistat/da més una altra persona	1.4	5.1	Realitza una petita part	35.5	4.9
La parella sola	54.0	4.2	No participa habitualment	17.4	0.4

Nota: persona principal masculina (ppm); persona principal femenina (ppf)

Font: Elaboració pròpia a partir de la informació de l'Enquesta Nacional de Salut, 2006 i l'Enquesta Demogràfica de Catalunya, 2007

A continuació es comparen els resultats de l'EUT i l'ED. Donada la similitud entre l'ENS i l'ED, la comparació es realitza només amb l'ED ja que ofereix informació no només del que cada persona diu que realitza sinó també del que realitza la seva parella. Per poder establir aquesta comparació és necessari en primer lloc transformar la informació del diari, obtinguda en hores i minuts, a variable qualitativa. El procediment utilitzat és el de calcular la ràtio de distribució del total del treball que es realitza a la llar (obtingut per la EUT) a partir de la suma del temps de dedicació de les persones principals. El quocient entre el temps de dedicació d'una de les persones principals i el temps total que realitzen les dues persones principals permet obtenir la ràtio de distribució del treball domèstic. A

partir d'aquesta dada, s'estableix la següent equivalència: les persones que realitzen entre el 75% i el 100% del total es considera que realitzen la totalitat del treball; les persones que realitzen entre el 40% i fins al 75%, es considera que realitzen l'activitat de forma compartida; les persones que realitzen entre el 10% i fins al 40%, es considera que fan una petita part; finalment, les persones que realitzen menys del 10% es considera que no fan res de treball. El criteri per establir aquesta equivalència, encara que arbitrari, sembla sensat. Però, naturalment, pot ser discutit. De moment, és el que s'ha utilitzat per a l'anàlisi.

Els resultats es presenten a la Taula 5.2 Les dues primeres columnes mostren els resultats de l'EUT transformats segons el criteri definit anteriorment. Les quatre columnes següents corresponen a la informació que ofereix l'ED sobre la percepció que té cada persona principal sobre el seu propi treball i el del seu cònjuge⁹.

⁹ L'ED recull la informació de la persona enquestada i de cada un dels membres de la llar.

Taula 5.2 Qui s'ocupa del treball familiar domèstic. EUT i ED. Percentatge.

	Temps EUT 2003 transformat a qualitatiu		ED2007			
	ppm	ppf	Percepció de ppm		Percepció de ppf	
			Sobre ppm	Sobre ppf	Sobre ppm	Sobre ppf
Realitza la totalitat	5,8	61,7	0,9	47,7	0,5	64,2
Realitza de forma compartida	16,7	29,9	46,2	47,0	28,8	30,6
Realitza una petita part	36,1	4,5	35,5	4,5	45,1	4,9
No participa habitualment	41,5	3,9	17,4	0,9	25,6	0,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Nota: persona principal masculina (ppm); persona principal femenina (ppf)

Font: Elaboració pròpia a partir de la informació de l'Enquesta Demogràfica de Catalunya, 2007 i l'Enquesta de l'ús del Temps, 2002-2003

Els resultats mostren un fet molt destacable que confirma els comentaris anteriors. És a dir, els valors de l'EUT obtinguts a partir de la transformació del temps de treball, presenten per a les persones principals femenines una gran semblança a les percepcions que aquestes tenen de si mateixes obtingudes de l'ED. En canvi, per a les persones principals masculines les diferències són notables, particularment per a la segona categoria, on les persones principals masculines tenen la percepció que comparteixen en un 46,2% segons l'ED i, en canvi, segons l'EUT aquesta dada seria només del 16,7%. Resultat que estaria confirmant la sobrevaloració que fan els homes del seu propi treball en relació al que fan elles.

Ara bé, la percepció que tenen elles del seu propi treball en l'ED -molt semblant a la informació de la EUT- cal analitzar-la amb cautela. El fet que les dues valoracions coincideixin, podria fer pensar que s'adeqüen a la realitat. Però, és possible que, en ambdós casos, el treball d'elles estigui subvalorat. I això degut, en primer lloc, a que elles percebin que el treball domèstic és un assumpte i una responsabilitat de dones. I, en segon lloc, per les raons comentades en el primer apartat relacionades amb aquells aspectes difícilment mesurables en temps-rellotge que, afecten particularment a les dones.

Finalment, és interessant observar la informació que ofereix l'ED sobre el creuament de percepcions. És a dir, la percepció que té cada persona sobre la dedicació a treball domèstic de la seva parella, comparant-la amb la seva pròpia. Les persones principals masculines perceben que comparteixen un 46,2% i, en canvi, les persones principals femenines perceben que ells només comparteixen en un 28,8%. En conseqüència, ells infravaloren en aproximadament 18 punts percentuals la participació en exclusiva de les seves companyes. Per la seva banda, elles perceben que la major part dels homes principals de les llars es situen en les dues categories inferiors i no en la segona categoria que és la de compartir, tal com ho perceben ells. Aquests resultats concorden amb Marini i Shelton 1993, però no amb els d'altres autors que ofereixen diferents possibilitats de resposta, com s'ha assenyalat en el segon apartat¹⁰.

¹⁰ Bonke 2005, analitzant dades d'un qüestionari, conclou que no hi ha diferències entre les respostes que cada persona diu de si mateixa i el que respon el seu cònjuge.

5.4.2 Anàlisi multivariada

Després de la discussió dels resultats descriptius, es realitza una anàlisi de regressió múltiple que ens permeti estimar un model explicatiu del repartiment del treball domèstic entre els dos membres de la parella a partir de les dades del diari. Els resultats del model de regressió permetran realitzar estimacions sobre el temps de dedicació al treball domèstic que s'obtidrien si es preguntessin amb les dades d'un diari (operacionalitzada com ràtio de distribució del temps de dedicació a partir de l'EUT) i es compararan amb els resultats obtinguts en l'enquesta on s'ha utilitzat la pregunta de percepció. Aquesta comparació de resultats (els realment observats amb la pregunta de la percepció i els estimats si s'haguessin preguntat amb el diari) permetrà comparar els efectes explicatius de les variables i dimensions considerades.

5.4.2.1. Dades i mesures

Portem a terme una anàlisi de regressió de mínims quadrats ordinaris (MCO) sobre les dades de l'enquesta de l'ús del temps per Espanya per aïllar l'efecte de les variables ja esmentades sobre la ràtio de distribució del treball domèstic. El nostre objectiu és identificar els factors que influeixen en la variable dependent i estimar els efectes nets de cada variable independent, prenent en compte en el model les altres variables.

El model incorpora les variables que s'han mostrat significatives en altres estudis anteriors (Carrasco i Domínguez, 2011), tals com el temps dedicat al treball domèstic pel servei domèstic remunerat i els aspectes de l'estructura de la família (nens i menors a la llar). A més, el model incorpora variables individuals: edat, situació laboral, nivell educatiu i la categoria

socioprofessional. En el model, utilitzem variables independents contínues i discretes, transformant les variables qualitatives en "dicotòmiques"¹¹. La Taula 5.3 inclou la descripció d'aquestes variables, les seves categories, i la mostra.

Taula 5.3 Dades descriptives de la mostra

	Llars N=789	
	Mitjana	Desviació Estàndard
Temps dedicat al treball domèstic: ràtio de distribució (minuts al dia)	0.53	0.39
Fills/es a la llar		
1 fill/a (categoria exclosa)	0.45	0.50
2—3 fills/es	0.53	0.50
Més de 3 fills/es	0.01	0.11
Menors a la llar		
Cap (categoria exclosa)	0.26	0.44
Menor de 3 anys	0.20	0.40
3—10 anys	0.32	0.47
11—18 anys	0.22	0.42
Servei domèstic remunerat		
No (categoria exclosa)	0.87	0.33
Si	0.13	0.33
Sexe		
Home (categoria exclosa)	0.49	0.50
Dona	0.51	0.50

(continua)

¹¹ Per evitar la muticolinealitat, una de les variables dicotòmiques corresponent a una de les categories de resposta de les variables originals, s'exclou del model. S'ha exclòs la primera categoria de resposta (corresponent al nivell més baix, veure Taula 5.3).

Situació laboral		
Inactiu/va (categoria exclosa)	0.19	0.39
Ocupat/da	0.77	0.42
Aturat/da	0.04	0.19
Grups d'edat		
25-29 (categoria exclosa)	0.04	0.21
30-34	0.15	0.35
35-39	0.21	0.41
40-49	0.34	0.47
50-59	0.25	0.43
Nivell educatiu		
Primari (categoria exclosa)	0.54	0.50
secundari	0.30	0.46
universitari	0.16	0.36
Categoria socioprofessional		
Inactiu/a (categoria exclosa)	0.23	0.42
Alta	0.07	0.25
intermèdia—alta	0.09	0.29
intermèdia	0.16	0.37
intermèdia —baixa	0.33	0.47
baixa	0.11	0.32

Font: Càlcul dels autors a partir de l'Enquesta de l'Ús del Temps, Espanya (EUT, INE 2004). Mostra: parelles amb fills/es, edat entre 25-59

El pas següent en la construcció d'una mesura que ens permeti donar compte del canvi entre les dues formes de mesurar la dedicació al treball domèstic és aplicar l'anàlisi de regressió de mínims quadrats ordinaris que s'ha construït a partir de les dades del diari (EUT) a les respostes obtingudes en l'Enquesta Demogràfica (ED). Aquesta operació ens permetrà estimar la distribució de treball domèstic entre les dues persones principals de la llar en l'ED si s'hagués preguntat a partir d'un diari. Per això, es multipliquen els coeficients estimats pel model de l'EUT pels valors de les variables pertinents a cada una de les respostes en l'ED.

L'equació següent mostra aquesta operació algebraica (els coeficients es presenten en la Taula 5.4).

TAULA 5.4 Regressió de mínims quadrats ordinaris de la ràtio de distribució del temps dedicat al treball domèstic (mètode pas a pas).

	Coeficients no estandarditzats		Coeficients estandarditzats
	B	Std. error	Beta ⁽¹⁾
Constant	.313***	.001	
<i>Variables de la llar</i>			
Servei domèstic remunerat	.017***	.00	.017
Fills/es a la llar			
1 fill/a (categoria exclosa)			
2 fills/es	-.013***	.000	-.016
3 o més fills/es	-.026***	.000	-.016
Menors a la llar			
Cap (categoria exclosa)			
Menor de 3 anys	.016***	.000	.017
3—10 anys	.004***	.000	.005
11—18 anys	.023***	.000	.026
<i>Variables pels homes i les dones principals de la llar</i>			
Sexe			
Home (categoria exclosa)			
Dona	.486	.000	.660
Situació laboral			
Inactiu (categoria exclosa)			
Ocupat/da	-.100	.000	-.115
Aturat/da	-.017	.000	-.009

(continua)

Grups d'edat			
25-29 anys (categoria exclosa)			
30-34 anys	.063***	.000	.060
35-39 anys	.064***	.000	.070
40-49 anys	.058***	.000	.076
50-59 anys	.051***	.000	.060
Nivell educatiu			
primari (categoria exclosa)			
secundari	.011***	.000	.013
universitari	.012***	.000	.012
Categoria socioprofessional			
Baixa (categoria exclosa)			
Alta	-.089	.000	-.062
Intermèdia— Alta	-.044	.000	-.034
Intermèdia	-.027	.000	-.028
Intermèdia —Baixa	-.025	.000	-.032
Estadístic F (gl)		758952.278 (19) ***	
R ² ajustada		0.542	

Notes:

*** P-valor < 0.01

Font: Càlcul dels autors a partir de l'Enquesta de l'Ús del Temps, Espanya (EUT, INE 2004). Mostra: parelles amb fills/es, edat entre 25-59

Equació 1:

$$\text{Ràtio de distribució del treball domèstic predit (ED)} = b_{0(EUT)} + (b_{1(EUT)} * X_{1(ED)} + \dots + (b_{n(EUT)} * X_{n(ED)}),$$

On $B_{(0..n)}$ són els coeficients de regressió estimats a partir de la informació del diari de l'EUT i $X_{(1..n)}$ són els valors de les variables independents de l'Enquesta Demogràfica.

A partir dels resultats de la Taula 5.4, aquesta funció s'expressa:

Ràtio de distribució del treball domèstic predita (ED)=(0.313 + persona principal femenina*(.486) + ocupat * (-.100) + categoria socioprofessional alta * (-.089) + menor de 11_18 * (.023) + servei domèstic si * (.017) + edat 30_34 * (.063) + edat 35_39 * (.064) + edat 40_49 * (.058) + edat 50_59 * (.051) + categoria socioprofessional intermèdia-alta * (-.044) + 3 o més fills * (-.026) + dos fills * (-.013) + categoria socioprofessional intermèdia-baixa* (-.025) + categoria socioprofessional intermèdia* (-.027) + menor de 3 anys * (.016) + estudis secundaris * (.011) + estudis universitaris * (.012) + aturat * (-.017) + menor de 3_10 anys * (.004))

En darrer lloc, per poder comparar les dues variables –les dues formes de recollir la dedicació al treball domèstic (l'estimada a partir del model extret a partir de les dades del diari i la real que es recull per qüestionari)- la variable ràtio de distribució del treball domèstic estimada es transforma a una variable qualitativa seguint els intervals anteriorment explicats.

En la Taula 5.5 es recullen els resultats de la comparació.

Les dades mostren que per les dones els resultats directes i els estimats són molt semblants i per tant el model estima amb una alta fiabilitat les dades a partir de les variables lligades amb el cicle vital. Tot i això, es mostra en les persones principals femenines una tendència a subvalorar-se: el 5% de les dones que responen que realitzen una petita part quan es pregunta per la percepció, passen a formar part de la categoria de "fer una part important" (compartint) si les dades s'estimen a partir del diari d'ús del temps. En canvi en els homes, el model plantejat mostra una menor capacitat explicativa i una estimació dels resultats inferior: hi ha un traspàs considerable (gairebé la totalitat) des del "compartir" de les dades directes cap al fer una "petita

part" dels dades estimades. La categoria de compartir inclou realitzar entre el 40 i el 60% del treball domèstic. Com per ells realitzar treball domèstic no forma part del seu rol; fent, per exemple, un 30% possiblement ja perceben que realitzen una part important, és a dir, que el comparteixen. I en segon lloc, la categoria de no participar habitualment no significa no fer res, sinó que és possible que es dediqui una mica de temps (que no sigui habitual). La hipòtesi sobre el major error en l'estimació de les dades masculines i de la major divergència entre les percepcions i les dades dels diaris, és que les variables que es contempen en el model, variables més objectives lligades al cicle vital, no són tan rellevants del comportament dels homes. En canvi no es disposa de preguntes que ens permetin aproximar-nos a les normes socials i als valors que determinen les relacions de gènere (Carrasco et al. 2005, Greenstein 1996a and 1996b). Fonamentals per entendre i explicar el comportament dels homes en la realització del treball domèstic.

Taula 5.5 Grau de participació en el treball no remunerat de la llar segons les estimacions del model i els resultats originals.

Grau de participació en el treball no remunerat de la llar	Resultats directes ED		Resultats estimats ED	
	Percepció persona principal masculina	Percepció persona principal femenina	Persona principal masculina	Persona principal femenina
	Sobre ppm	Sobre ppf	Sobre ppm	Sobre ppf
Realitza la totalitat	0,9%	64,2%		62,1%
Realitza de forma compartida	46,2%	30,6%	0,7%	37,9%
Realitza una petita part	35,5%	4,9%	99,3%	
No participa habitualment	17,4%	0,4%		
Total	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Font: Càlcul dels autors a partir de l'Enquesta Demogràfica de Catalunya (ED, Idescat 2007). Mostra: parelles amb fills/es, edat entre 25-59

5.5 Conclusions

En l'anàlisi realitzat, el diari d'activitats es continua mostrant com el millor instrument metodològic per mesurar el temps dedicat a treball domèstic, i per tant és important i urgent corregir les limitacions d'aquesta metodologia.

En relació als resultats, tant pel que fa a l'anàlisi descriptiva com el modelitzat, coincideixen en què les respostes de les dones són molt anàlogues a les diferents enquestes, en canvi, les dels homes canvien segons si es tracta de percepció o de temps mesurat. Ells tendeixen a percebre que una part important del treball domèstic és compartit i elles perceben que realitzen en solitari la major part d'aquest treball. Les respostes creuades confirmen la mateixa tendència. Aquests resultats en permeten concloure que segurament el rols establerts per sexe i la pressió social sobre el que "hauria de ser" té una forta influència en les respostes, particularment, en el cas dels homes. Sabem que les percepcions de les persones estan influenciades pel que la societat considera un "comportament normal". Per això, les percepcions dels homes i les dones estan condicionades i parcialment determinades per factors ideològics que atribueixen la responsabilitat del treball domèstic a les dones. De la mateixa manera, les estratègies en el treball de homes i dones estan profundament imbuïdes per les relacions i rols tradicionals de gènere. Aquesta assignació de rols, seguida per ambdós sexes, tendeix a sobrevalorar les percepcions masculines en la seva participació en el treball no remunerat.

A més, cal assenyalar la importància de continuar aquest tipus d'anàlisi. Tal com assenyalen Marini i Shelton (1993), és necessari continuar desenvolupant mètodes i mesures fiables per recollir aquest tipus de treball. Els resultats indiquen la importància d'aplicar enquestes que continguin tant qüestionaris amb preguntes sobre el temps dedicat així com diaris de l'ús del temps, per poder permetre anàlisis comparatives en la mateixa mostra de persones enquestades. I, més enllà, aquestes enquestes han d'incorporar no tant sols el temps mesurat sinó també les percepcions per tal de poder oferir informació complementària i contribuir en el debat dels aspectes més metodològics i tècnics.

En aquest sentit, és fonamental incorporar en les enquestes preguntes referides sobre les responsabilitats, organització i tensions en el temps de treball, aspectes més qualitius de les activitats que hi ha sota el treball de cura, les raons per la dedicació a aquests treballs dels homes i les dones, la seva experiència, les seves habilitats, les dificultats en la combinació i conciliació entre les activitats de la llar i el treball remunerat, així com elements sobre els desitjos i les preferències d'homes i dones en relació al treball i l'ús del seu temps.

En aquest treball, es proposa una metodologia alternativa que suposin implementar enquestes periòdiques que substitueixin les enquestes sobre el treball i que recullin informació de totes les activitats i els seus components: treball remunerat, treball familiar i domèstic, estudi i treball voluntari (Carrasco et al. 2005).

Finalment, voldríem insistir en la importància que aquests tipus d'estudis incloguin de forma directa les activitats del treball de cura, ja que és una de les activitats realitzades des dels llars que requereix més dedicació i amb majors dificultats d'organització del temps, la qual cosa té efectes significatius en el benestar de les persones, particularment de les dones, que son les que continuen assumint una major part d'aquest treball.

5.6 Referències

Adam, Barbara. (1999) "Cuando el tiempo es dinero. Racionalidades del tiempo y desafíos a la teoría y práctica del trabajo", *Sociología del trabajo* 37: 5-40.

Adam, Barbara. (2004) *Time*. Cambridge: Polity Press.

- Agarwal, Bina. (1997) “‘Bargaining’ and Gender Relations: Within and Beyond the Household”, *Feminist Economics* 3(1): 1–50.
- Baxter, Janeen and Bittman, Michael. (1995) “Measuring time spent on housework: A comparison of two approaches”, *Australian Journal of Social Research* 1(1): 21-46.
- Bianchi, Suzanne, Milkie, Melissa, Sayer, Liana and Robison, John. (2000) “Is Anyone Doing Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor”, *Social Forces* 79: 191-222.
- Bittman, Michael, England, Paula, Folbre, Nancy, Sayer, Liana and Matheson, George. (2003) “When Does Gender Trump Money? Bargaining and Time in Household Work.”, *American Journal of Sociology* 109(1): 186–214.
- Bonke, Jens. (2005) “Paid Work and Unpaid Work: Diary Information Versus Questionnaire Information”, *Social Indicators Research* 70: 349-368.
- Brines, Julie. (1994) “Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home”, *American Journal of Sociology* 100(3): 652–88.
- Carrasco, Cristina and Domínguez, Màrius. (2011) “Family Strategies for Meeting Care and Domestic Work Needs: Evidence From Spain”, *Feminist Economics* 17(4): 159-188.
- Carrasco, Cristina, Domínguez, Màrius and Mayordomo, Maribel. (2005) *El treball de les dones a Catalunya. Cap a una igualació creixent?*. Barcelona: Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.
- Dema, Sandra. (2006) *Una pareja, dos salarios*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- (2009) “Behind the Negotiations: Financial Decision-Making Processes in Spanish Dual-Income Couples”, *Feminist Economics*, 15(1): 27-56.
- Greenstein, Theodore. (1996a) “Husbands’ Participation in Domestic Work: Interactive Effects of Husbands’ and Wives’ Gender Ideologies”, *Journal of Marriage and the Family* 58(3): 585–95.

- (1996b) “Gender Ideology and Perceptions of the Fairness of the Division of Household Labor: Effects on Marital Quality”, *Social Forces* 74(3): 1029–42.
 - (2000) “Economic Dependence, Gender, and the Division of Labor in the Home: A Replication and Extension”, *Journal of Marriage and the Family* 62(2): 322–35.
- Gupta, Sanjiv. (1999) “‘Gender Display?’ A Reassessment of the Relationship between Men’s Economic Dependence and Their Housework Hours”, Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Chicago.
- (2006) “Her Money, Her Time: Women’s Earnings and their Housework Hours”, *Social Science Research* 35(4): 975-99.
 - (2007) “Autonomy, Dependence, or Display? The Relationship Between Married Women’s Earnings and Housework”, *Journal of Marriage and Family* 69(2): 399–417.
- Juster, Thomas and Stafford, Frank. (1991) “The allocation of time: Empirical findings, behavioral models, and problems of measurement”, *Journal of Economic Literature* 24: 471-522.
- Juster, Thomas, Ono, Hiromi and Stafford, Frank. (2003) “An Assessment of Alternative Measures of Time Use, *Sociological Methodology* 33: 19-54.
- Kan, Man Yee. (2008) “Measurement Housework Participation: The Gap between “Stylised” Questionnaire Estimates and Diary-based Estimates”, *Social Indicators Research* 86: 381-400.
- Kan, Man Yee and Pudney, Stephen. (2008) “Measurement error in stylized and diary data on time use, *American Sociological Association* 38: 101-132.
- Katz, Elizabeth. (1997) “The Intra-Household Economics of Voice and Exit”, *Feminist Economics* 3(3): 25–46.
- Kitterød, Ragni Hege and Lyngstad, Torkild Hovde. (2005) “Diary versus questionnaire information on time spent on housework. The case of Norway”, *International Journal of Time Use Research* 2(1): 13-32.

- Lee, Yun-Suk and Waite, Linda. (2005) "Husbands' and Wives' Time Spent on Housework: A Comparison of Measures", *Journal of Marriage and Family* 67 (2): 328-336.
- Marini, Margaret Mooney and Shelton, Beth Anne. (1993) "Measuring Household Work: Recent Experience in the United States", *Social Science Research* 22: 361-382.
- Niemi, Iris. (1993) "Systematic error in behavioural measurement. Comparing results from interview and time budget studies", *Social Indicators Research* 30: 229-244.
- Pahl, Jan. (1983) "The Allocation of Money and the Structuring of Inequality within Marriage", *Sociological Review*, 31: 315-335.
- (1989) *Money and Marriage*. London: Macmillan Education Ltd.
- (2000) "Couples and their money: patterns of accounting and accountability in the domestic economy", *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 13 (4): 502 - 517.
- Press, Julie and Townsley, Eleanor. (1998) "Wives' and Husbands' Housework Reporting. Gender, Class, and Social Desirability", *Gender and Society* 12 (2): 188-218.
- Robinson, John. (1985) "The validity and reliability of diaries versus alternative time use measures" in Juster, Thomas, and Frank Stafford (eds.), *Time, Goods and Well-being*. Ann Arbor: University of Michigan, 33-62.
- (1999) "The Time-diary method. Structure and uses, in Pentland Wendy, Lawton, Powell, Harvey, Andrew and McColl, Mary Ann (eds.), *Time Use Research in Social Sciences*. New York: Kluwer Academic Publishers, 47-89.
- Rydenstam, Klas. (2001) "Paid and unpaid work, the apples and pears of time use statistics", Paper prepared for the 2001 IATUR Conference in Oslo, October 3-5.
- Schulz, Florian and Grunow, Daniela. (2011) "Comparing Diary and Survey Estimates on Time Use", *European Sociological Review*.

- South, Scott and Spitze, Glenna. (1994) "Housework in Marital and Nonmarital Households", *American Sociological Review* 59(3): 327--47.
- Torns, Teresa. (2001) "El tiempo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad" en Cristina Carrasco (ed.) *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona.
- (2004) "Las políticas de tiempo: un reto para las políticas del estado del bienestar", *Trabajo. Revista de la Asociación Estatal de RRL y CCTT*, 13.
- West, Candace and Zimmerman, Don. (1987) "Doing Gender", *Gender and Society* 1(2):125-51.

CAPÍTOL 6

Conclusions i línees de treball futures

CAPÍTOL 6

Conclusions i línees de treball futures

En aquest darrer capítol s'incidirà en les principals aportacions de la tesi doctoral, la importància i aplicabilitat dels resultats així com en l'obertura de noves vies de treball de futur, completant l'apartat corresponent d'anàlisi de resultats que format part del capítol 2 de la tesi doctoral.

La tesi doctoral ha aportat evidències empíriques sobre el model d'organització del treball que s'està configurant avui en dia a Espanya, on la doble presència femenina i, majoritàriament, la unipresència masculina centrada en l'àmbit mercantil, està substituint al model de treball més tradicional.

Aquest model d'organització del treball (entre el treball mercantil i el treball familiar domèstic) està impactant de forma negativa sobre l'ocupació femenina, accentuant les segmentacions del mercat de treball per classe social i per sexe, així com plantejant, i donant valoració, a la parcialitat femenina com una forma d'integració de les dones en el mercat de treball per facilitar la "conciliació" amb les seves responsabilitats familiars.

Aquests tipus de model d'organització del treball, i les estadístiques oficials sobre el treball van en consonància, no fan més que perpetuar i legitimar una divisió per sexe del treball, alimentant que el treball familiar domèstic és una qüestió de les dones. I el que caldria és implementar polítiques públiques, que amb l'objectiu d'apostar per la qualitat de vida de les persones, lluitessin contra aquesta visió i treballessin per una plena corresponsabilitat en ambdós treballs, per unes millors condicions de treball de les dones i per la lluita contra la discriminació salarial. I entre

aquestes polítiques, la reorganització dels temps i els treballs en la nostra societat apareix com un dels elements clau.

Ja en un pla analític, tot i que han transcorregut gairebé 20 anys de la Conferència Mundial sobre la Dona de Beijing, continua essent necessari, per analitzar el món el treball (mercantil i familiar domèstic), enquestes de treball que situïn a un mateix nivell analític el mercat i la llar, que permetin visibilitzar les desigualtats de gènere en el treball i l'ocupació i les trajectòries vitals de les persones. Per tant, queda encara molt camí per fer tant en el camp dels estudis sobre l'ús del temps com en la implicació de les administracions públiques en aquest repte.

Però no tant sols això, és fonamental que les aproximacions quantitatives puguin complementar-se amb informació que doni compte de les relacions de gènere en la llar, així com sobre l'ús dels serveis públics i del treball de cura dels menors i les persones adultes (bàsic això darrer donat el procés d'envelliment de la població i la creixent demanda al respecte). Caldria disposar, a més, d'informació sobre el treball total de reproducció, les necessitats de subsistència i de cura de la població que es realitza des de les llars i quines són les estratègies que adopten les famílies per satisfer-les en recursos de temps, diners, treballs i serveis públics.

Els resultats dels estudis ressalten l'escassa participació de les institucions públiques en el treball d'atenció i cura de les persones. Substituït pel paper fonamental del treball realitzat dins la llar, per les dones fonamentalment, i per l'ajuda de familiars. Per tant, es fa urgent la necessitat d'augmentar la despesa pública a Espanya per oferir més guarderies i residències de gent gran.

Dones i homes estan condicionats de manera desigual. Les decisions de les dones -no exemptes de conflictes i tensions- sobre si participen o no en el mercat de treball i quin tipus de feina podrien acceptar, estaran fortament limitades per diverses forces socials que dibuixen les seves fronteres: la tradició patriarcal, l'entorn familiar (persones dependents de la llar, condicions econòmiques de la llar, possibles xarxes de dones que pugui crear o dels que pugui formar part), l'oferta de serveis públics de cura i atenció i les regulacions i característiques del mercat laboral. Elements que exerceixen pressions molt febles sobre les decisions masculines.

La pobresa específica de les dones té que veure, de manera important amb la seva participació majoritària en el treball de cura. Aquest treball, que implica molt temps i energia, limita a les dones les possibilitats d'accedir a treballs remunerats en les mateixes condicions dels seus companys masculins.

En darrer lloc, els resultats continuen insistint en dibuixar-nos un model on les relacions i el poder patriarcal en cap cas és qüestionat per la participació de les dones en el treball mercantil o pel fet que “siguin guanyadores del pa”. Fins i tot en aquestes situacions que s'ha considerat de major capacitat negociadora de les dones les desigualtats entre els homes i les dones en la seva responsabilitat en el treball familiar i domèstic persisteix. Apuntant que les relacions de gènere, les normes socials, els rols establerts estan plenament impregnant les relacions d'homes i dones en relació als treballs.

Tal com s'ha insistit en capítols anteriors de la tesi doctoral, en aquesta línia caldria desenvolupar accions culturals i educatives per modificar aquestes relacions de gènere patriarcals, en els diversos nivells educatius, per tal d'analitzar, reflexionar i discutir els rols de gènere. Així com establir

accions i programes públics que incideixin en la importància del treball familiar domèstic, en el seu reconeixement i valoració, pel benestar de tots i totes.

Per últim, voldria detallar com els treballs realitzats en aquest tesi doctoral han suposat l'obertura de noves línies de treball futur, que de forma breu es detallaran en els següents paràgrafs.

La primera d'elles té molt a veure en el context de crisi econòmica que s'està vivint. L'objectiu seria el poder analitzar com la crisi econòmica i les situacions de desocupació poden estar afectant el treball de reproducció (familiar i domèstic) que s'està realitzant des de les llars. S'està donant un augment del treball familiar i domèstic que es realitza des de les llars? Està havent un canvi, donada l'alta desocupació masculina, en el paper dels homes en el treball familiar i domèstic; en aquest context s'estan incorporant a aquest treball de forma important? I com està afectant aquesta crisi als ingressos de les llars; a les possibilitats d'externalitzar part d'aquest treball familiar i domèstic? Està produint-se un canvi, donada la millora de la posició relativa de les dones pels seus salaris, en la seva capacitat de negociació en la distribució del treball familiar domèstic? Els menors ingressos estan modificant les pautes de reproducció de les llars? I quin és el paper que en aquest procés estan tenint les relacions i les xarxes de suport i ajuda de familiars, principalment avis i àvies, per satisfer les necessitats de cura i benestar de les persones?

A nivell metodològic i tècnic, el fet de poder disposar de les darreres dades de l'Enquesta de l'Ús del Temps que s'ha realitzat a Espanya en els anys 2009/2010, en un context de crisi econòmica, permetria comparar els

resultats que s'han obtingut, a partir de les dades del 2002/2003, en els treballs d'aquesta tesi doctoral.

La segona línia de treball futura voldria aprofundir en les diferències / desigualtats entre les pròpies dones. Encara que en els treballs que s'han realitzat fins ara s'han utilitzat diverses variables sociodemogràfiques que permetien aprofundir en situacions particulars i concretes segons grups socials en relació als temps de treball, caldria anar un pas més enllà per tal comprovar quines estan sent les dones, i els homes, que protagonitzen els trencaments en les relacions patricarcals de gènere, en canvis en els models d'organització dels treballs.

En aquest cas, es voldria aprofundir tant en els mecanismes de negociació en les parelles com en el manteniment-superació de les normes i valors de gènere.

Els eixos estructuradors inicials serien la classe, el gènere, l'edat i les càrregues de cura. De forma més concreta, es voldria incidir en els canvis generacionals, en les situacions d'entrada i sortida del mercat laboral, la incidència dels processos de desigualtat social i la situació de les dones immigrants – l'anomenada per algunes autores la triple discriminació (Torns et al. 2007).

Una tercera obertura de línia de treball voldrà aprofundir en un tipus concret de llar que pel tema que ens ocupa té una situació crítica: les llars monoparentals. L'objectiu serà mostrar com en aquests tipus de llars, comparades amb les llars formades per una parella amb fills/es, es modulen les diferents estratègies de subsistència i de reproducció. Concretament, com es satisfan les necessitats de subsistència i de cura dels membres de la

llar i la combinació dels recursos emprats: temps, treballs, diners i serveis públics. Més específicament, es comprovarà la hipòtesis de què aquests tipus de llars empren com a estratègia de subsistència clau, a més dels factors plantejats en els treballs anteriors, el suport i ajut (en valor de temps, econòmic i d'espècie) de les seves famílies d'origen. Suport i ajut que els permet la conciliació entre el treball remunerat i el treball domèstic familiar.

De forma específica l'objectiu serà analitzar els recursos, el seu accés i ús, tant públics com privats, així com les xarxes de relacions socials i familiars que empren les llars monoparentals en donar resposta a les necessitats de treball familiar domèstic i el benestar de la població. La hipòtesis de treball és que en aquests tipus de famílies, la persona adulta ha d'assumir la doble responsabilitat de mantenir i atendre els fills/es, això és ser el sustentador i el cuidador principal. I per tant, en molts casos, amb el dilema entre dedicar més temps al treball mercantil, fet que pot suposar deixar en segon lloc el treball familiar domèstic, o dedicar-hi més temps amb la conseqüència de una disminució d'ingressos monetaris.

S'ha escollit aquest tipus de llars ja que es considera que permet visibilitzar i comparar diverses estratègies en donar resposta a les necessitats de cura i de benestar de la població, des de la perspectiva de la reproducció. Pel nostre estudi és rellevant tenir en compte la tipologia de les llars perquè les necessitats de les llars es modifiquen notablement al llarg del cicle vital, fet aquest que pot estar afectant de manera diferent a les persones segons el seu grau i forma d'implicació en els processos relacionats amb la subsistència de la llar.

Aquestes línies de treball, apuntades tant sols, mostren alguns elements, al meu entendre, que poden ser claus en la discussió teòrica i en els treballs empírics en els propers anys, i que permetran estudiar les formes de superació o manteniment de les desigualtats de gènere.

CAPITOL 7

Referències bibliogràfiques

CAPÍTOL 7

Referències bibliogràfiques

- Adam, B. (1999). Cuando el tiempo es dinero. Racionalidades del tiempo y desafíos a la teoría y práctica del trabajo, *Sociología del Trabajo*, 37, otoño: pp. 5-40.
- (2004). *Time*. Cambridge: Polity Press.
- Agarwal, B. (1997). “Bargaining” and Gender Relations: Within and Beyond the Household. *Feminist Economics* 3(1): pp. 1–50.
- Arregi, B. i Dávila, A. (ed.). (2005). *Reproduciendo la vida, manteniendo la familia*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco.
- Balbo, L. (1978) La doppia presenza. *Inchiesta* 32:pp. 3-6
- Baxter, J. i Bittman, M. (1995). Measuring time spent on housework: A comparison of two approaches. *Australian Journal of Social Research* 1(1): pp. 21-46.
- Becker, G. (1964). *Human Capital*. New York: NBER.
- (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bianchi, S., Milkie, M., Sayer, L. i Robinson, J. (2000). Is Anyone Doing Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor. *Social Forces* 79: pp. 191-222.
- Bittman, M. (1999). Parenthood without Penalty: Time Use and Public Policy in Australia and Finland. *Feminist Economics* 5(3): pp. 27–42.
- Bittman, M., England, P., Folbre, N., Sayer, L. i Matheson, G. (2003). When Does Gender Trump Money? Bargaining and Time in Household Work. *American Journal of Sociology*, 109(1): pp. 186–214.

- Bittman, M. and Pixley, J. (1997). *The Double Life of the Family: Myth, Hope, and Experience*. Sydney: Allen & Unwin.
- Blumberg, R. i Coleman, M. (1989). A Theoretical Look at the Gender Balance of Power in the American Couple. *Journal of Family Issues*, 10(2): pp. 225–50.
- Bonke, J. (1995). Los conceptos de trabajo y de cuidado y atención: una perspectiva económica. *Política y sociedad*, 19.
- (2005). Paid Work and Unpaid Work: Diary Information Versus Questionnaire Information. *Social Indicators Research*, 70: pp. 349-368.
- Borderías, C., Carrasco, C. i Alemany, C. (comp.) (1994). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Barcelona: Fuhem-Icaria.
- Brines, J. (1994). Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home. *American Journal of Sociology*, 100(3): pp. 652–88.
- Bryceson, D. i Vuorela, U. (1984). Outside the Domestic Labor Debate: Towards a Theory of Modes of Human Reproduction. *The Review of Radical Political Economics*, 16 (2/3): 137-166.
- Cabré, A. (ed.). (2007). *La constitución familiar en España*. Bilbao: Fundación BBVA.
- Carrasco, C. (1991). *El trabajo doméstico. Un análisis económico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Colección Tesis Doctorales.
- (2001). *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona.
- Carrasco, C. i Domínguez, M. (2003) *Temps, treballs i ocupació. Desigualtats de gènere a la ciutat de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona.
- Carrasco, C. i Domínguez, M. (2011). Family Strategies for Meeting Care and Domestic Work Needs: Evidence From Spain. *Feminist Economics*, 17(4): pp.159-188.

- Carrasco, C., Domínguez, M. i Mayordomo, M. (2005). *El treball de les dones a Catalunya. Cap a una igualació creixent?*. Barcelona: Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.
- Carrasco, C., Mayordomo, M., Alabart, A. i Domínguez, M. (2004). *Trabajo con mirada de mujer. Propuesta de una encuesta de población activa no androcèntrica*. Madrid: CES.
- Carrasco, C., Alabart, A., Coco, A., Domínguez, M., Martínez, A., Mayordomo, M., Recio, A., Serrano, M. (2003) *Tiempos, trabajos y flexibilidad: una cuestión de género*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Carrasquer, P. (2009). *La doble presencia. El trabajo y el empleo femenino en las sociedades contemporaneas*. Tesi Doctoral. Dpt. De Sociologia. UAB.
- Chiappori, P.A., Haddad, L., Hoddinott, J. i Kanbur, R. (1993). *Unitary versus Collective Models of the Household: Time to Shift the Burden of Proof?*. World Bank, Policy Research Working Paper 1217.
- Conferencia Mundial sobre la Mujer (1995). *Declaración y plataforma de Acción*. Beijing.
- Consejo Económico y Social. (2004). *Segundo informe sobre la situación de las mujeres en la realidad sociolaboral española*. Madrid: Ministerio de Trabajo e Inmigración.
- Coverman, S. (1985). "Explaining Husbands' Participation in Domestic Labor. *Sociological Quarterly*, 26(1): pp.81–97.
- Craig, L. i Bittman, M. (2008). The Incremental Time Costs of Children: An Analysis of Children's Impact on Adult Time Use in Australia. *Feminist Economics*, 14(2): pp. 59–88.
- De Villota, P. (2004). *Economía y Globalización*. Madrid: Editorial Icaria.
- Dema, S. (2006). *Una pareja, dos salarios*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

- (2009). Behind the Negotiations: Financial Decision-Making Processes in Spanish Dual-Income Couples. *Feminist Economics*, 15(1): pp. 27-56.
- Del Re, A. (1995). Tiempo de trabajo asalariado y tiempo del trabajo de reproducción. *Política y sociedad*, 19.
- Durán, M.A. (1988). *De puertas adentro*. Madrid: Instituto de la Mujer, Serie Estudios, 12.
- (1991). "El tiempo en la economía española" ICE, 695. European Commission, Employment and Social Affairs (1998): Flexible working and the reconciliation of work and family life or a new form of precariousness, Bruselas.
- Eurostat. (2007). *Time Use Surveys and Household Satellite Accounts*.
Recuperat de:
http://circa.europa.eu/Public/irc/dsis/tus/library?1¼/comparable_statistics/national_tables&vm¼detailed&sb¼Title [consultat maig 2009].
- Evertson, M. i Nermo, M. (2007). Changing Resources and the Division of Housework: A Longitudinal Study of Swedish Couples. *European Sociological Review* 23(4): pp. 455–70.
- Floro, M.S. (1995). Women's Well-Being, Poverty and Work Intensity. *Feminist Economics*, 1(3).
- Folbre, N. (1994). *Who Pays for the Kids?*. London and New York: Routledge.
- (2008). *Valuing Children. Rethinking the Economics of the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Folbre, N. i Bittman, M. (2004). *Family Time: The Social Organization of Care*. London: Routledge.
- Folbre, N. i Nelson, J. (2000). For Love or Money – or Both?. *Journal of Economic Perspectives*, 14(4): pp. 123–40.
- Gershuny, J. i Jones, S. (1987). *Time Use in Seven Countries*. Dublin:

European Foundation.

- Giullari, S. i Lewis, J. (2005). *The Adult Worker Model Family, Gender Equality and Care: The Search for New Policy Principles, and the Possibilities and Problems of a Capabilities Approach*. United Nations Research Institute for Social Development, Paper 19.
- Greenstein, T. (1996a). Husbands' Participation in Domestic Work: Interactive Effects of Husbands' and Wives' Gender Ideologies. *Journal of Marriage and the Family* 58(3): pp. 585–95.
- (1996b). Gender Ideology and Perceptions of the Fairness of the Division of Household Labor: Effects on Marital Quality. *Social Forces* 74(3): pp. 1029–42.
- (2000). Economic Dependence, Gender, and the Division of Labor in the Home: A Replication and Extension. *Journal of Marriage and the Family* 62(2): pp.322–35.
- Gupta, Sanjiv. (1999). 'Gender Display?'. A Reassessment of the Relationship between Men's Economic Dependence and Their Housework Hours. Paper presentat a "The annual meeting of the American Sociological Association" celebrat a Chicago.
- (2006). Her Money, Her Time: Women's Earnings and their Housework Hours. *Social Science Research*, 35(4): pp. 975-99.
- (2007). Autonomy, Dependence, or Display?. The Relationship Between Married Women's Earnings and Housework. *Journal of Marriage and the Family*, 69(2): pp. 399–417.
- Gupta, S. i Ash, M. (2008). Whose Money, Whose Time?. A Nonparametric Approach to Modeling Time Spent on Housework in the United States. *Feminist Economics*, 14(1): pp. 93–120.
- Himmelweit, S. (1995). The Discovery of "Unpaid Work": The Social Consequences of the Expansion of "Work". *Feminist Economics*, 1(2).
- Humphries, J. i Rubery, J. (1984). "The Reconstitution of the Supply Side

- of the Labour Market: the Relative Autonomy of Social Reproduction". *Cambridge Journal of Economics*, 8 (4): 331-346.
- Instituto de la Mujer (2009). *Estadísticas*.
http://www.inmujer.es/ss/Satellite?c¼Page&cid¼1264005678188&language¼cas_ES&pagename¼InstitutoMujer%2FPage%2FIMUJ_Estadísticas [consultat maig 2009].
- Instituto Nacional de Estadística (INE). 2004. *Encuesta de Empleo del Tiempo 2002/2003*. <http://www.ine.es/> [consultat maig 2009].
- 2009a. *Cifras de población y censos demográficos*. http://www.ine.es/inebmenu/mnu_cifraspob.htm [consultat maig 2009].
- 2009b. *Datos básicos .Acceso directo*.
http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type¼pcaxis&path¼t22/e308_mnu&file¼inebase&N¼&L¼0 [consultat maig 2009].
- Juster, T., Ono, H. i Stafford, F. (2003). An Assessment of Alternative Measures of Time Use. *Sociological Methodology*, 33: pp. 19-54.
- Juster, T. i Stafford, F. (1991). The allocation of time: Empirical findings, behavioral models, and problems of measurement. *Journal of Economic Literature*, 24: pp.471-522.
- Kan, M.Y. (2008). Measurement Housework Participation: The Gap between “Stylised” Questionnaire Estimates and Diary-based Estimates. *Social Indicators Research*, 86: pp. 381-400.
- Kan, M.Y. i Pudney, S. (2008). Measurement error in stylized and diary data on time use. *American Sociological Association*, 38: pp. 101-132.
- Katz, E. (1997). The Intra-Household Economics of Voice and Exit. *Feminist Economics*, 3(3): pp. 25–46.
- Kim, J. i Zepeda, L. (2004). When the Work is Never Done: Time Allocation in US Family Farm Households. *Feminist Economics*, 10(1): pp. 115–39.

- Kitterød, R.H. i Lyngstad, T.H. (2005). Diary versus questionnaire information on time spent on housework. The case of Norway. *International Journal of Time Use Research*, 2(1): pp. 13-32.
- Lee, Y.S. i Waite, L. (2005). Husbands' and Wives' Time Spent on Housework: A Comparison of Measures. *Journal of Marriage and Family*, 67 (2): pp. 328-336.
- Lewis, J. (2000). Work and Care. *Social Policy Review*, 12: pp. 48–67.
- (2001). The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care. *Social Politics*, 8(2): pp. 152–69.
- Marini, M. M. i Shelton, B.A. (1993). Measuring Household Work: Recent Experience in the United States. *Social Science Research*, 22: pp. 361-382.
- Mayordomo, M. (2004) *Dones, Treballs i Economia Laboral*. Col·lecció Tesis Doctorals. Barcelona: CTESC.
- Mincer, J. (1962). Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply. A Lewis (ed.), *Aspects of Labor Economics*, NBER, Princeton University Press.
- Ministerio de Educación y Ciencia (MEC). (2009a). *Enseñanzas no universitarias: Alumnado matriculado, curso 2005–2006*. <http://www.educacion.gob.es/horizontales/estadisticas/no-universitaria/alumnado/matriculado/2005-2006.html> [consultat maig 2009].
- 2009b. *Estadísticas e informes*. <http://www.educacion.gob.es/educacion/universidades/estadisticas-informes> [consultat maig 2009].
- Murillo, F. (1983). *Informe sociológico sobre el cambio social en España 1975/1983*. Madrid: Editorial Euroamérica.
- Murillo, S. (2001). Pacto social o negociación entre géneros en el uso del tiempo laboral". A Carrasco, C. (2001) (ed.). *Tiempos, trabajos y*

- gènere*. Publicacions Universitat de Barcelona, N° 10.
- Niemi, I. (1993). Systematic error in behavioral measurement. Comparing results from interview and time budget studies. *Social Indicators Research*, 30: pp. 229-244.
- Pahl, J. (1983). The Allocation of Money and the Structuring of Inequality within Marriage. *Sociological Review*, 31: pp. 315-335.
- (1989). *Money and Marriage*. London: Macmillan Education Ltd.
- (2000). Couples and their money: patterns of accounting and accountability in the domestic economy. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*. 13 (4): pp. 502 - 517.
- Parkman, A. (2004). Bargaining Over Housework: The Frustrating Situation of Secondary Wage Earners. *American Journal of Economics and Sociology*, 63(4): pp. 765–94.
- Picchio, A. (2001). Un enfoque macroeconómico «ampliado» de las condiciones de vida. En C. Carrasco (Ed.), *Tiempos, trabajos y género* (pp. 15-37). Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona.
- Press, J. i Townsley, E. (1998). Wives' and Husbands' Housework Reporting. Gender, Class, and Social Desirability. *Gender and Society*, 12 (2): pp. 188-218.
- Robinson, J. (1985). The validity and reliability of diaries versus alternative time use measures. A Juster, T. i Stafford, F. (eds.). *Time, Goods and Well-being*. Ann Arbor: University of Michigan, pp. 33-62.
- (1999). The Time-diary method. Structure and uses. A Pentland, W., Lawton, P., Harvey, A. i McColl, M.A. (eds.). *Time Use Research in Social Sciences*. New York: Kluwer Academic Publishers, 47-89.
- Rydenstam, K. (2001). Paid and unpaid work, the apples and pears of time use statistics. Paper presentat a The 2001 IATUR, celebrat del 3 al 5 d'octubre del 2001 a Oslo.
- Schultz, T.W. (1961). Investment in Human Capital. *American Economic*

- Review*, vol. 51.
- (1968). *Valor económico de la educación*, Uteha, México (e.o. 1963).
- Schulz, F. i Grunow, D. (2011). Comparing Diary and Survey Estimates on Time Use. *European Sociological Review*.
- Sen, A. (1987). *Gender and Cooperative Conflicts*. Helsinki: World Institute for Development Economic Research.
- Sirianni, C. i Negrey, C. (2000). Working Time as Gendered Time. *Feminist Economics*, 6(1): pp. 59–76.
- South, S. i Spitze, G. (1994). Housework in Marital and Nonmarital Households. *American Sociological Review*, 59(3): pp. 327-47.
- Strober, M.H. i Chan, A. M. K. (1998). Husbands, Wives, and Housework: Graduates of Stanford and Tokyo Universities. *Feminist Economics* 4(3): pp. 97–127.
- Szalai, A. (1972). *The Use of Time*. The Hague-Paris: Mouton.
- Tobío, C., Agulló, M.; Gómez, M.V. i Martín, M.T. (2010): El cuidado de las personas. Un reto para el siglo XXI. Colección Estudios Sociales, nº 28. Barcelona: La Caixa.
- Torns, T. (2001). El tiempo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad. A Carrasco, C. (ed.). *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, Nº 10.
- Torns, T. (2004). Las políticas de tiempo: un reto para las políticas del estado del bienestar. *Revista de la Asociación Estatal de RRL y CCTT*, 13.
- Torns, T., Carrasquer, P., Parella, S., Recio, C. (2007). *Les dones i el treball a Catalunya. Mites i certesses*. Barcelona: Institut Català de les Dones.
- Thompson, E.P. (1967). Work, time-discipline and industrial capitalism. *Past and Present*, Nº 38.

- Vantaggiato, I. (2001). El tiempo que me queda. Relación entre el tiempo de la necesidad y el de la libertad. A Buttarelli, A. et al. *Una revolución inesperada. Simbolismo y sentido del trabajo de las mujeres*. Narcea.
- Vara, M.J. (coord.) (2006). *Estudios sobre género y economía*. Madrid: Akal.
- West, C. i Zimmerman, D. (1987). Doing Gender. *Gender and Society*, 1(2): pp.125–51.

ANNEX 1.

**Portada de cada un dels articles presentats en
la compilació de la tesi doctoral**

Annex 1

Portada de cada un dels articles presentats en la compilació de la tesi doctoral

GÉNERO Y USOS DEL TIEMPO: NUEVOS ENFOQUES METODOLÓGICOS

Cristina Carrasco-Márius Domínguez

Fecha de recepción: 22 de enero de 2002

Fecha de aceptación y versión final: 19 de febrero de 2003

Resumen: En las últimas décadas, los estudios sobre uso del tiempo han tenido cada vez más importancia. Disponer de información acerca de cómo mujeres y hombres distribuyen su tiempo, entre las distintas actividades a lo largo del día, ha permitido tener una visión más completa y real de la organización social del tiempo y de las diferencias por sexo y otras variables significativas (edad, tipología familiar, etc.).

En este artículo se plantea, en primer lugar, un concepto de tiempo que supera la visión estrecha que maneja habitualmente la economía, reconociendo los tiempos que caen fuera de la órbita mercantil. A continuación se discuten las posibilidades metodológicas de un estudio sobre uso del tiempo, realizado en conjunto, con una encuesta sobre trabajo en la ciudad de Barcelona. El objetivo es realizar análisis específicos -poco habituales en este tipo de estudios- en relación a la tipología de hogar, la simultaneidad de actividades, el tiempo de cuidados y el uso del tiempo por franjas horarias.

Los resultados muestran la potencialidad de esta metodología para el análisis de la actividad de mujeres y hombres, aunque también se señalan sus limitaciones. Estas guardan relación con la falta de información sobre los aspectos más subjetivos del tiempo que, sin embargo, contribuyen de manera significativa a las desigualdades de género.

Palabras clave: Concepto de tiempo, uso del tiempo, tiempo de trabajo, desigualdades de género.

Summary: In the last decades, the time use studies have gained increasing importance. To know the way women and men distribute their time among different activities along the day, has enabled a more complete vision about the social organization of time and the differences for sex and other significant socio-demographic variables (age, family type, etc.).

In this article we introduce, in the first place, a concept of time that overcomes the narrow vision that usually considers the economy, recognizing the times that fall outside the mercantile perspective. Next we discuss the methodological possibilities of a time use study, performed in the city of Barcelona. The objective of it is to carry out a spe-

FAMILY STRATEGIES FOR MEETING CARE AND DOMESTIC WORK NEEDS: EVIDENCE FROM SPAIN

Cristina Carrasco and Màrius Domínguez

ABSTRACT

Since the 1980s, women have become joint breadwinners in many households in Spain. This study analyzes whether this change in the labor force participation rate of Spanish women has substantially modified strategies for meeting household needs. Using the 2002–3 Spanish Time Use Survey, this study examines the total (paid and unpaid) work time devoted to satisfying the direct care needs of individuals and the determinants of women's and men's participation in housework. These findings are compared with the hypotheses advanced in the literature. The results show that the new social conditions have only slightly modified men's behavior, but that the care strategies women adopt have changed substantially. Although still responsible for care, women now externalize part of this commitment either via the market if their wages permit or by seeking help inside the family. The study concludes by discussing the public policy implications of the findings.

KEYWORDS

Care, housework, domestic, time

JEL Codes: R24, I31, J70

INTRODUCTION

To satisfy their needs, households combine a variety of resources including time, work, money, and, if available, public services. The work-time combination is often divided between time spent on housework and time spent on paid work.¹ Paid work time generates income (via wages, retirement benefits, or pensions), although some households may also have access to welfare payments.

In the traditional-family model (the male-breadwinner model), the household standard of living was understood in terms of two resources: the money obtained through the man's paid work in the marketplace, and the woman's domestic and care work carried out in the home. This model

Measured time, perceived time: A gender bias

Cristina Carrasco

Department of Economic Theory, University of
Barcelona, Barcelona, Spain

Màrius Domínguez

Department of Sociology, University of Barcelona,
Barcelona, Spain

Abstract

In recent decades, time-use diaries have emerged as useful tools for recording information on the amount of time that people devote to various activities. Debate remains, however, about whether there are significant differences between the results given by diaries and the results given by questionnaires regarding the share of unpaid labour in the household, in particular the differences between men and women. This paper is a contribution to that debate and widens the focus to consider another type of survey that contains questions that do not call for the measurement of time devoted to housework and care-giving, but rather explore people's perceptions of the percentage of total housework that they perform.

Keywords

Time, use of time, housework, care

Introduction

In recent decades, time-use diaries have emerged as useful tools for the collection of information on the amount of time that people devote to various activities.¹ At the same time, general surveys on the population's

Corresponding author:

Màrius Domínguez, Department of Sociology, University of Barcelona, Avenida Diagonal 690,
Barcelona 08034, Spain.

Email: mariusdominguez@ub.edu

